KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVIII. évfolyam. Július—Augusztus. 4. füzet.

Új vallásos reformáció küszöbén.

Írta: Zoltán Sándor.

Az eszmék történelmében általánosan észlelhető jelenség, hogy a szellemi haladással párhuzamosan jár a vallásos fogalmak fokozatos tisztúlása. Sőt mondhatjuk, hogy a vallásos felfogás mindig törekszik a nyert természettudományi és bölcselmi világnézet keretei közé illeszkedni s ha a hivatalos egyház ezt meg akarja akadályozni, önmaga iránt közönyösséget, majd meghasonlást és végűl szemlehelyezkedést idéz elő.

A vallásos reformációkat az idézte s idézi elő, hogy a hivatalos egyház e jelenséget nem veszi észre, vagy legalább is — szemet huny előtte, mert fél a régi épület megbontásától, mivel nem egyszer saját felbomlását idézte elő. A le nem rombolt, megrepedezett falak összedűlnek s maguk alá temetik azokat, kik restek voltak, vagy féltek megvizsgálni alaposan kivűl-belűl a házat.

A jelenkor a szellemi forrongások boszorkánykonyhája. Természettudományi, teknikai, szociologiai, művészeti, irodalmi, vallási, filozófiai téren egyaránt erős harcok folynak, újabb és újabb irányok keletkeznek, melyek mind jogot tartanak arra, hogy egyedűl ismertessenek el helyesnek és igaznak. E tülekedésnek végső eredményben az emberi szellem nagyobbfokú haladását, megizmosodását, az eszmék tisztúlását kell előidézniök.

A minden téren észlelhető eme viaskodásoknak a nyugati kulturországokból, hol keletkeztek s teljes erővel dühöngenek, hozzánk akárhányszor csak morajlása hallszik el, mit egynémely modern apostolunk, ki talán megfordúlt Páris, Berlin éjjeli mulató helyein, kiszinezve, meg-

toldva tévesen félre magyaráz, egyes gondolatokat gáz- és villanyvilágításban mutat be a nagyközönségnek, melynek kevesebb érettséggel, önállósággal biró része rajong aztán oly dolgokért, melyek nem a komolyan alkotó, örökérvényüt teremtő tehetségnek művei, hanem a szellemi kicsapongásnak, eksztravagánciának rikító rongyokba öltöztetett torzszülöttei. Különösen művészeti és vallásos téren vagyunk így.

Hazánk szülöttei közül sokan csak annyit látnak meg a nyugati vallásos mozgalmakból, hogy Franciaországban az egyházi vagyont lefoglalta az állam s szerzeteseket, apácákat eresztett világgá, régi művészi templomokat adott bérbe különböző célra, Olaszországban törvénnyel törülték el a vallástanítás kötelező voltát,[1] Németországban pedig nagyszabásu egyházellenes mozgalmak vannak, melyeknek eredményeként minden évben roppant sokan lesznek felekezetnélkülivé s csatlakoznak az egyház és vallás ellen izgató monistákhoz. Ennél többet nem is akarnak meglátni, mert hát ebből könnyen leszürhetik azt a nagyhangú kijelentést, hogy «a vallás az emberiség gyermekkorából visszamaradt babona», az egyház pedig «a társadalmi osztályok vagyon és jogi egyenlősítését gátoló intézmény», minthogy pedig, mint Schopenhauer megmondta volt, az embereknek igen nagy része nem szeret gondolkozni, hanem megyen vakon azok után, kikről azt hiszi, hogy gondolkoznak, könnyü bombasztikus frázisokkal, cifra ruhába bujtatott elméletekkel megmételyezni a társadalmat. Pedig lehet egyebet is megtanulni a nyugati országok vallásos és egyházellenes mozgalmaiból.

A vallás az emberi lélek eszmei vegyületének egyik fő alkotó eleme. A legkulturálatlanabb néptől föl a műveltség legmagasabb fokán állóig az istentagadó és fanatikus hivő lelkében egyaránt megtalálhatjuk legalább a csiráját. Annyira nem művelődhetik ember, hogy elvallástalanodjék; a vallásos érzés kihalása a lélekből mindig bizonyos irá-

[1] Olaszországban a gyermekeket csak a szülők kivánságára részesítik vallásoktatásban. Az 1909—10. évi Statisztikai évkönyv szerint 500 város közül az összes szülők kivánták 4-ben, csaknem mind 11-ben; Monzaban a szülők 40%-a, Viaroggiában 25%-a; Rómában 24%-a, 481 városban senki.

nyú szellemi és erkölcsi degeneráltságnak a jele. Egyik-másik filozófusnak, tudósnak atheizmusa sem azt bizonyítja, hogy a műveltség és atheizmus azonos fogalmak, hanem azt, mit néhai kedves emlékű tanárom, Böhm Károly e szavakkal fejezett ki egy előadásán: «Féltudás istentagadásra, egész tudás istenfélelemre vezet», Bacon Ferenc pedig e mondatba foglalt: Leves gustus in philosophia movere fortasse ad atheismum, sed pleniores haustus ad religionem reducere (De dign. I. 1). Különben is az atheizmus még nem jelenti a vallástalanságot, hanem csak azt, hogy az atheizmussal vádolt egyén annak a fogalomnak körülírására, megmagyarázására nem tartja jónak kora meghatározását. A kultura alacsonyabb fokán álló népeknél találkozunk *természetes atheizmussal*, a magasabb műveltségüeknél pedig *szükségképpeni atheizmussal*, de egyik jelenség sem nevezhető vallástalanságnak.

Az egyházakat szokták általában a különböző vallásos felfogások letéteményesének tartani s ezért sokan összezavarják a vallás és egyház fogalmát. Innen származik gyakran az egyház- és valláselleness mozgalmak kölcsönös felcserélése. és félreértése. Akárhányszor hallunk beszélni valláselleneś mozgalmakról, mikor tulajdonképpen csak egyház elleni föllépésről van szó. A 16. század nagy vallásos reformációja is eredetileg a pápai egyház ellen indult mozgalom volt. Luther nem akart új vallásfelekezetet alkotni, hanem a római egyházban levő súlyos visszaéléseket akarta megszüntetni. A régi forma hibáin akart javítani és sejtelme sem volt arról, mi föllépése után következni fog. Jézus sem akarta a törvényt és prófétákat eltörölni, hanem éppen betölteni.

A vallás sohasem valamely egyház tulajdona, hanem a *népek lelkében élő érzelem*, Bousset göttingeni professzor szavai szerint «das Herz einer Nation» (Das Wesen der Religion, S. 99.). Az egyház csak a különböző korok vallásos felfogásának dogmákban kijegecesedett reliquiáit őrző társadalmi-történelmi intézmény, mely ha az újabb szellemi áramlatok hatása alatt keletkezett vallásos nézet és gondolkozás előtt bezárja kapuit, megkezdődik ellene rögtön a harc — a vallás nevében.

Ezt lehet megtanulni a *pleniores haustus* alkalmazásával a nyugati országok vallásos mozgalmaiból, melyeket sokszor nagyon ferde beállításban mutatnak be a *leves gustus* elvét követők.

A fennebb említett harc folyik a hivatalos egyházak és magasabb vallásos ideálokért hevülők között a nyugati országokban s így Németországban is, mely 1917-ben nagy szabású ünnepségeket akar rendezni az 1517-ben megindult német reformáció emlékére. Ki tudja, vajjon ez év nem fogja-e egy újabb vallásos reformációnak hajnalát hozni a német protestáns egyházra, hiszen maguk az orthodokszus németek is látják, tudják, hogy a mostani egyházi állapotok jelenlegi alakjukban fenn nem tarthatók. Hogy be kell következni egy új átalakúlásnak, mindenki érzi s a legósdibb felfogású német egyházi írók is elismerik, hogy az egyházban uralkodó szellemi vajudásnak valamit szülni kell s aggódva néznek a jövő elé.

A művelt nagyközönség vallásos érzülete ellentétbe került a hivatalos hittan tanításaival. Világhirű tudósok, filozófusok gondolatai az iskolák és ismeretterjesztő előadások útján a nép széles rétegeinek lelkületéig jutottak és egészen átalakították gondolatvilágát, lévén a német népnek utánozni való jó tulajdonsága, hogy tanulni, gondolkozni szeret még 70—80 esztendős korában is és közömbösen semmiféle szellemi mozgalom iránt nem viselkedik, hanem a legnagyobbfokú érdeklődéssel, különösen midőn nemzeti érzületéről vagy vele összefüggő eseményekről van szó.

A mostani vallásos mozgalmak eredetét messzire vissza lehetne vezetni, azonban nem célom egy hosszú történelmi fejlődést mutatni be, hanem csak vázlatos képét adni ama mozgalmak mostani alakjának. Ha mégis kutatjuk okaikat, könnyen feltalálhatjuk azokban a változásokban, melyeken a filozófia a múlt században átment s különösen a természettudományok nagy mértékű haladásában s az ezzel párhuzamosan kifejlődött természetbölcseletben, valamint a biblia-kutatás eredményeiben.

Az 50—60-as években dühöngő materiálizmus, a Haeckel természetbölcselmi felfogásán épült monizmus olcsó

könyvek, röpíratok, nyilvános vitatkozással egybekötött előadások segitségével ismertekké lettek a nép műveltebb rétegeiben és szociálista eszmékkel párosúlva lassanként egyház iránti közönyösséget vagy éppen ellenséges indulatot váltottak ki sok lélekben. Hogy azonban ez nem irányult a valódi értelemben vett vallás ellen, mutatja, hogy e mozgalmak eredeti megindítóinál, a materiálistáknál is találunk olyan kijelentéseket, melyek szükségesnek tartják valamely szabadelvűbb, tisztúltabb felfogást hirdető vallás lételét, ha egyébért nem, a kevesebb műveltségű néprétegek erkölcsi fegyelmezése végett (L. Büchner: Az Isten fogalma és jelentősége korunkban). A materiálista monizmusz is, mely pedig eredetileg vallásellenesnek is volt nevezhető, kezd lassanként olyan vonásokat fölvenni, melyek némi tekintetben vallásos szinezetűek. Volt alkalmam Leipzigben Ostwaldnak magának egy előadását hallanom, melyben hosszasan fejtegette, hogy a kereszténység tulajdonképpen a monizmushoz vezető lépcső. Ime, tisztán természetbölcselmi irányzat, mely végűl vallásbölcseletbe csap át.

Nem jelentéktelen az a hatás sem, melyet a lelkekre vallási tekintetben a bibliamagyarázás gyökeres átalakúlása okozott. A régi babiloniai terűleteken végzett ásatásokkal felszinre kerűlt szumir-akkád, asszir mithologiák egészen más világításba helyezték az ótestamentumnak igen tetemes részét. A «Bibel und Babel»-féle vitatkozások a kételkedés magvait szórták mindenfelé, némelyek előtt nevezetes ótestamentumi részek babiloniai hitregék silány zsidó utánzataivá törpűltek; kétségbe vonták sok bibliai történetnek és személynek történelmi valódiságát, Mózes személye körűl is viták támadtak, most mithologiai alaknak tekintették, majd epikai hősnek, mondai tárgynak s akik történelmi létet tulajdonítottak neki, azok is nagyon megtépászták. Rájárt a rúd az újszövetségre is, a kereszténység alapját tevő evangéliumok és apostoli levelek számos tanítása között szembetűnő ellentéteket mutattak ki s késői célzatos betoldásnak minősítettek nem egy helyet, melyen az egyházak nagyfontosságú dogmái épűltek fel. Magára Jézusra is kimondta pl. Drews Christus mytho-

logie c. művében az elhamarkodott itéletet, hogy ő nem történelmi személy, hanem mitológiai hős.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha a természettudományi felfogás gyökeres átalakúlása után bekövetkezett eme bibliamagyarázás a kevesebb intelligenciával birók, sőt képzett egyének lelkében is azt a gyanút ébresztette fel, hogy a keresztény egyháznak minden tanítása, a vallásnak minden dogmája jóhiszemü vagy szándékos félrevezetésre, becsapásra törekvés, a biblia naiv gyermekmeséknek vagy tudákoskodó magyarázatoknak, csacsogásoknak gyüjteménye. Ezért találkozunk világi részről kezdetben valóban valláselleneś támadásokkal, melyekre egyházi részről a válasz a dogmáknak és rajtok alapúló felfogásnak védelme volt.

Az új tudománnyal telített lelküek közűl kellett egy új teológus nemzedéknek előállani, hogy ez állapotok egészségesebb irányt vegyenek föl s felismerődjék, hogy vallás és egyház nem azonos fogalmak, hanem előbbi az utóbbi fölött áll s a dogmák is csak bizonyos kor vallásos nézeteinek szellemi fotografiái, de semmiesetre sem örök érvényü igazságok, mire a vallás ellen támadók az egyház ellen fordúltak s itt is, ott is követelni kezdették az egyháznak korszerű újjászervezését, a dogmatizmus megszüntetését a vallás javára, a dogmák archivumba helyezését, a vallásnak élő valósággá tételét. Szóval meghozta a korszellem, ez a nagy mester, az egyház jogi, társadalmi, hittani átalakúlásának szükségességét. S ez átalakúlás tartja ma forrongásban Németországban a vallással törödő lelkeket. Az átalakulással járó mozgalmak egyfelől az egyház szervezeti átalakítását, másfelől pedig a merev dogmatizmus megszüntetését s a vallástanítás reformálását tűzték ki célúl.

Hogy a német egyetemeken általában uralkodó szabadkutatás teológiai eredményei az egyházban nem érvényesűlhetnek s a pap egyetemi tanulmányainak végzése után az evangelikus egyház keretein belűl olyan helyzetbe jut, mely eddigi gondolkozásától egészen eltérő felfogást kiván tőle s követeli egyéni meggyőződésének elnémítását a dogmák tekintélyével szemben; annak oka nagyrészt a német

ev. egyház sajátos szervezetében rejlik. Nem önálló, független ez egyház, mely szabadon szabhatná meg papjainak az útat, melyen haladniok kell, hanem az államtól függ. Az államhatalom rendelkezik vagyonával, papjaival s valóságos gyámkodást űz felette. Neve is: Landeskirche, Staatskirche, államegyház. Jóllehet a papot minden egyházközség maga választja, de az állam őrködik felette s vigyáz, nehogy predikációban, tanításaiban a 16. század hittani felfogásától nagyon el találjon térni. Hogy ez állapot milyen helyzetbe juttatja azt az ifjú papot, ki tanulmányainak végzése után valamely egyházközség élére s így az egyetem szabadságából az egyházi szolgaságba kerül, hiven ecseteli Traub Gottfried «Staatschristentum oder Volkskirche» című röpiratában: «Amit a teológus az egyetemen egyháztörténelemből tanúl, kényszeríti őt, hogy mindenekelőtt a régi gyermekhitből sok mindent lerázzon magáról. Észreveszi ugyanis, hogy a valódi történelmi tudással milyen sok képzet és történeti elbeszélés ellenkezik, mit ő addig hiszékenyen valónak vett. Később ismét konfliktusba jut. A papi hivatalban észreveszi, mily keveset törődik az egyházi tan a történelmi igazsággal. Ha igazságos akar lenni, vagy meg kell tagadnia, amit tanult, vagy kénytelen új útra térni.[1] A teológus kényszerűl régi hitvallásokkal és íratokkal mint valami felsőbbséggel számolni». És jaj, ha e felsőség előtt nem hajt térdet s ki meri mondani rólok a történelmi igazságot! Nyakába szakad az *Oberkirchenrat* (egyházi főtanács) megintése, dorgálása, ismétlődés esetén *Spruchkollegium* (egyh. tanügyi fegyelmi biróság) elé kerül a hithűséget sértő téves tanításért s hálát adhat az Istennek, ha egy sereg gyötrő vallatás, hosszadalmas fegyelmi eljárás után nem menesztik állásából.

S mindez történik az államhatalomnak a vallás dolgaiba avatkozásával, mely beleavatkozás nem közvetlen ugyan, hanem közvetett, gondoskodás lévén arról, hogy az ilyen fegyelmi eljárás teljesen egyházi szinezetű legyen s látszólag mint az egyház magánügye kezeltessék, melybe az államnak semmi beleavatkozása nincsen. Ha

[1] Érti ez alatt az egyházzal való szakítást.

azonban tudjuk, hogy Németország legvallásosabb asszonya a császárné, kinek vallásos hite a lutherizmushoz való merev ragaszkodásban merül ki, amely irtózik a modern teológiai felfogástól és ha ráemlékszünk azokra a vitatkozásokra, melyeket 1902-ben Delitzsch Frigyes Babel und Bibel c. műve felidézett s melybe Vilmos császár is beleszólt az orthodokszizmus védőjeként: könnyen beláthatjuk, hogy egyházi főméltóságokba csak »hithű« egyének juthatnak, kik készen állanak bármily eszközzel megvédeni a lutheri dogmákra épült evangélikus egyházat, sőt még attól sem rettennek vissza, hogy kémekkel ellenőriztessék a »gyanus« papokat, mit világosan mutat a névtelen följelentések nagy szerepe Jatho és Traub tanfegyelmi ügyében. S amely kéz e jelenségekben működik, az hozta létre a Jatho-üggyel kapcsolatosan hirhedtté vált Spruchkollegiumot is a régi fegyelmi biróságok helyébe.[1] Hogy aztán a Berlinben székelő Spruchkollegium milyen elfogulatlan itéletet hoz s milyen méltányosan jár el, semmi sem mutatja világosabban, mint az, hogy Jatho elitélésekor az ítélő biróság elnöke egy személyben vádló is volt s noha elismerte a vádírat is Jatho kiválóságait, azt a buzgóságot, mit kifejtett a vallásos élet fejlesztésében és a kölni egyházközség is erélyesen állást foglalt mellette, kimondatott rá az ítélet, az állásától való megfosztás, mert mint bebizonyosodott, Istenről, Jézusról, a megváltásról szóló felfogása eltér a lutheri egyház ósdi dogmáinak tanításától.

Nem csodálkozhatunk, ha ilyen jelenségek hatása alatt attól az egyháztól, melynek főhatóságai a szabad gondolkodást inkvizitori szigorusággal igyekeznek elfojtani, sokan valósággal megundorodnak s számosan lépnek ki belőle és lesznek felekezetnélkülivé. Ez okozza, hogy liberális oldalról hevesen támadják mai szervezetét s legerélyesebb hangon követelik az egyháznak elválasztását az államtól, mi egyetlen mód lenne a sok baj megszüntetésére.

[1] Jatho elitélésekor a Spruchkollegium egyik elnöke Dryander császári udv. főpredikátor volt.

Valóságos kis irodalom keletkezett e kérdés körül s mind szélesebb körben kezd hódítani az a gondolat, hogy éppen az egyház jövőjének érdekében szükséges különválasztása az államtól s függetlenitése mindenféle világi hatalmasságtól.

Az egyház szervezete ellen irányuló támadások között a botránkozás követ a Spruch-kollegium alkotja. Ez az alig két éves testület legnagyobb mértékben ellenkezik a protestáns szabadelvűséggel s mondhatnók azt is, hogy teljesen katolikus szellem hatja át. Célja: megakadályozni az evangélikus egyház hitéletének felforgatását modern tanokkal. Az evangélikus egyház hitélete alatt pedig érti a 16. század dogmatizmuszára, mint létalapra helyezkedést. Természetes tehát, hogy ellensége az ujabbkori összehasonlító, vallástörténeti, bibliarégészeti, vallásbölcselmi eredmények hatása alatt kifejlődött teológiai felfogásnak s így üldözője minden papnak, ki modern eszméktől áthatottan nem múlt századok szellemében prédikál és tanít, hanem úgy, amint kivánja a kor szelleme s hallgatóinak lelkülete.

Már kezdetben heves támadások érték a Spruchkollegiumot s hogy nem csupán kis körnek volt ez a mozgolódása, mutatja, hogy Pfalz, Schlesswig-Holstein, Baden, Hannover papsága teljesen, az egész birodalom lelkészei közül igen sokan, az egyházi ügyek iránt érdeklődő egyetemi tanárok közül is 73 nyilatkozott a Spruchkollegium ellen, közöttük olyan tekintélyes tagja is a tudományos világnak, mint Wundt, Barth, Binding leipzigi, Rein jénai professzorok s kivülök még számos író. Hogy még sem dőlt meg a Spruchkollegium, sőt legelső ügyével, a Jathoéval bizonyságot tett arról, hogy még sok erős csapást kell rámérni, míg összedűl, oka az a protektoratus, mely mögötte áll. Erre céloz a Christliche Freiheit is, midőn Jatho elítélése után egyenesen kimondja, hogy Jathot nem annyira az egyház, mint inkább a mögötte álló államhatalom verte le.[1] Erőszakos intézkedésekkel azonban nem lehet elnémítani a papságnak szabadelvű részét. Félelem nélkül, néha valósággal merészen támadják

[1] 1911. évf. 27. sz.

a liberális papok lapjaikban, különösen a Christliche Freiheitban, Protestantenblattban az egyház korhadt épületét és szellemét s nem sokat törődnek a konsistoriumi, oberkirchenrati, stb. dorgálásokkal, fenyegetőzésekkel, mert érzik, tudják, hogy hiveiknek zöme, a nagyközönség velök van s védelmet nyújt az egyházi főhatóságok brutálításai ellen, sőt ha szükség, anyagi áldozattól sem riad vissza, mint Jatho letételekor, kinek részére rövid pár nap alatt hivei 100.000 márkánál nagyobb összeget gyűjtöttek össze.[1]

Az egyház külső szerve ellen vívott harcok azonban eltörpülnek a dogmatizmusz elleni küzdelmek mellett. A pap, ha szentháromságról, szeplőtlen fogantatásról, Jézus istenségéről beszél műveltebb közönségnek, lemosolyogják, legfennebb egy-egy öreg úr vagy vén anyóka bólintgat helyeslőleg. Különösen a lutheri egyházban használt apostoli hitforma miatt van sok baj. A keresztszülőknek kereszteléskor ki kell jelenteniök, hogy hiszik a benne foglaltakat s a keresztelendőt is amaz *igazságok* hitében fogják vezetni. A konfirmációkor is szülők és érdeklődők kénytelenek végighallgatni, hogy a gyermekekkel mint tétetnek fogadalmat olyan tanok, dogmák hivésére, miket felvilágosúlt, józan ésszel hinni nem lehet s miket később az a gyermek sem fog elhinni s így esküszegést kénytelen elkövetni. Hogy aztán ennek milyen következménye van vallási tekintetben, kirívóan mutatja az, hogy az 1912-ik évben a birodalmi parlamentbe választott 397 képviselő közül 69 felekezetnélküli (konfessionslos), 9 szabadgondolkozó (freireligiös) volt, 2 pedig alapos okokból minden vallására vonatkozó nyilatkozatot megtagadott, tehát 80 képviselő, vagyis az összesnek egyötöde az egyházzal való szakítást és szembehelyezkedést képviselte.[2] Mit szóljunk a választókról, ha a választottak között is ily sokan vannak az egyház tanításaival meghasonlottak?

Azt a kényszerhelyzetet, amit az egyház hivatalos dog-

[1] Jatho azonban nem fogadta el e pénzt, hanem alapítványként elhelyeztette egy banknál azok segítésére, kik még az ő sorsára fognak jutni s valóban anyagi segítségre szorulnak.

[2] Christl. Welt, 1912, 16. sz. Chronik.

matizmusa megteremtett, érzik a papok jól s ők munkálkodnak leginkább azon, hogy valamiképpen megszünjék ez állapot. Az egész istentisztelet tartásának módját szeretnék megváltoztatni némelyek, liturgiát, agendát egyaránt. E kérdést már 1895-ben felvetette volt a rajnamelléki tartományi zsinaton dr. Grafe egyetemi tanár, a bonni teol. fakultás hivatalos kiküldöttje. Kijelentve, hogy nem csupán teológusoknak, hanem a világiak közül is soknak fejezi ki nézetét, követelte az istentisztelet liturgiájának megváltoztatását és az ujabb, szabadelvű felfogáshoz alkalmazását, minthogy a jelen rendszer mellett szabadelvübb keresztények nem adhatják elő vallásos nézeteiket, hanem kénytelenek a *hitvallásból* kimagyarázni. A nagy vitát előidéző tárgyhoz szólók közül *Meyer Herman* lelkész foglalt különösebb állást az istentisztelet egyszerűsítése mellett s kárhoztatta az úrvacsora kiszolgáltatásában is megnyilvánúló dogmatizmust. Vörös fonálként húzódik végig — mondotta — az úrvacsorai ágendán a Jézus halála által való elégtétel tana; Jézus halálának és szenvedéseinek külsőségei túlságosan kiemelkednek, de valláserkölcsi jelentősége, valamint személyének magasztossága teljességgel nem jut kifejezésre. Emellett sok kellemetlenségnek forrása az apostoli hitforma is, mert e hitvallás tartalmát sérthetetlen szentnek kell tartani, teljes szövegében kell elfogadni és vallani a papnak az oltárnál, a keresztszülőknek a kereszteléskor, konfirmálóknak a konfirmációkor, mint hitök fundamentumát, nem törődve azzal, hogy az apostolikum nem foglalja magába az egész keresztény tant s a szentírás tanításaival éppen nem egyezik meg. Javaslatot terjesztettek a zsinat elé a liturgia és agenda megváltoztatására, a zsinat azonban elvetette azzal a megokolással, hogy elfogadása a német ev. egyház elleni demonstrációnak tünnék fel s különben is az egyházi főhatóságok a javaslat által kivánt változtatásokba sohasem mennének bele.

A lángra lobbant tüzet azonban eloltani többé nem lehetett s különösen az apostolicum kiküszöbölésének kérdése ma is éles vitatkozás tárgyát alkotja s hogy milyen szivósan küzd némely pap ellene, az alább elbeszélt eset mutatja.

Az 1894-iki rendkivüli egyetemes zsinaton dr. Reuner szuperintendens[1] az agenda-bizottság nevében azt a nyilatkozatot tette, hogy a konfirmációt is azok közé az ünnepélyes alkalmak közé kell számítani, melyeknél a porosz agenda szerint elhagyható az apostoli hitforma és a Luthertől származó Wir glauben all an einen Gott Hiszünk mind egy Istenben kezdetű énekkel helyettesíthető. Erre támaszkodva Goetz dortmundi lelkész kérést nyújtott be 1911-ben a münsteri konzisztoriumhoz, engedné meg neki, hogy konfirmációkor az apostoli hitforma elmondását jelzett énekkel helyettesítse. A konzisztorium azonban 1911 nov. 3-án kelt leíratában megtagadta ezt az 1895 jun. 13-iki egyházi törvények 3. §-ára hivatkozással, mely megtiltja a konfirmációi szertartás megváltoztatását, de megengedi egy jegyzetben a konfirmációi ünnepély módosítását a helyi szokásnak megfelelően. E jegyzetre támaszkodva felebbezett Goetz 1912 márc. 12-én a berlini ev. egyházi főtanácshoz Oberkirchenrat s hivatkozott felebbezése megokolásában arra, hogy konfirmáláskor sok olyan ember is megyen templomba, ki máskor küszöbét soha át nem lépi. Ekkor volna alkalma a papnak az ilyen egyházközségi tag visszahóditására s az egyházzal és templommal szemben támadt előitéleteknek szétoszlatására, de a növendékek kikérdezésére közvetlenül következő apostolicum leront minden elérhető eredményt s megerősíti azt az itéletet, hogy az evangélikus egyház tagjainak gyermekeikkel együtt mégis csak alá kell vetniök magukat nagyrészt elavúlt dogmáknak, melyeket ma igaz lélekkel senki sem hihet el ...dass die Glieder der evangelischen Kirche einschliesslich ihrer Kinder sich eben doch zu beugen haben unter teils veraltete Dogmen, die man als wahrhaftiger Mensch vielfach nicht mehr glauben kann . A főtanács a felebbezést szintén visszautasította s ezt 1912 márc. 20-án kelt leíratában azzal okolta meg, hogy Goetz az idézett törvényt *félreértette.*[2] És így Goetz lelkésznek minden erőlködése, makacs küz-

[1] Németországban „Superintendent" neve van az esperesnek. A püspök „Generalsuperintendent".

[2] Lásd: Protestantenblatt 1912, 13 14. sz.-ú melléklete (Beilage).

delme hiábavaló volt, hogy valahogy kiküszöböljön a konfirmációi szertartásból egy olyan részt, mi sok botránkozásnak az okozója s mi az ő gondolkozásával sem egyezik meg.

Ami nem sikerült az említett papoknak, t. i. az apostoli hitforma kiküszöbölése a konfirmációi agendából, sikerült a »*Freunde der evangelischen Freiheit*« (Az evangéliumi szabadság barátai) nevű szövetségnek, melynek barmeni tagjai megnyerték az apostoli hitforma kiküszöbölése gondolatának dr. *Kautzsch* drezdai ref. lelkészt, kinek hosszas utánjárásra megengedte a drezdai ref. konzisztorium (Reformiertes Konsistorium zu Dresden) az ügy alapos megvizsgálása után, hogy azokat a gyermekeket, kik az illetékes barmeni lelkésztől engedélyt kapnak, apostolikum nélkül konfirmálja. Három ilyen engedély adatott ki, mire Barmenben a városi nagy csarnokban (Stadthalle) megtartották a konfirmációi ünnepélyt 1912 március 17-én. Hogy mily nagy volt az érdeklődés e konfirmációi ünnepély iránt, mutatja, hogy körülbelől 700 főnyi közönség vett részt benne. A konfirmálóknak az apostoli hitforma elmondása helyett következő három kérdésre kellett felelniök:

1. Akarjátok-e Istent, mennyei atyátokat teljes szívvel keresni, hogy őt magát magatokban egyre jobban érezzétek és megtaláljátok, mind tisztábban és mélyebben megértsétek és méltóbban tiszteljétek?

2. Akartok-e Isten kegyelmében és segitségében bizva törekedni, hogy a rosszat jóval győzzétek le, hogy Isten és felebarátaitok iránt tiszta szívvel és szeretettel legyetek, mint volt Jézus Krisztus is s hogy rá, mint példaképetekre és mesteretekre hűséggel tekintsetek föl?

3. Akartok-e az isteni lélek ereje által élő tagjai lenni egyházunknak (lebendige Glieder unserer kirchlichen Gemeinschaft) és már itt megnyerni az örökéletet, melyre ti is el vagytok hiva?

E kérdésekben, mint látjuk, vannak vonatkozások Istenre, Jézusra, szentlélekre, de minden háromságos célzat nélkül. Jézus az emberek példaképe és mestere (Vorbild und Meister), a szentlélek az isteni szellem ereje (Kraft

des göttlichen Geistes». *Ez többé nem trinitárizmus, hanem unitárizmus.* S ily felfogás nyilvánúl meg a modernül gondolkozó összes lutheránus papság beszédeiben, írásaiban, az egyetemi katedrákon a teológiával foglalkozó professzorok előadásaiban. Harnacknak, a hires berlini teológusnak egyik legjelesebb tanítványa, *Weinel* jénai professzor mondotta egy egyetemi előadásában körülbelől a következőket: Luther követőjének lenni ma már nem azt jelenti, hogy higyjük mindazt, amit ő hitt, úgy, mint ő hitte, hanem, hogy haladjunk azon az úton, melyen ő járt, tovább, előre s midőn gondolatait tovább fűzve rátért a Jatho-ügyre is s éles szavakkal bírálta meg a Spruchkollegium eljárását, a hallgatóság valóságos kis parázs tüntetést rendezett — Jatho mellett.

A Christliche Freiheit 1911. évi 17. száma közli Jatho hitvallását, melyet hosszú időn át tanított a konfirmálóknak. Isten e hitvallás szerint a világ mindenható teremtője, lélek és szeretet. Jézus Isten fia, Isten fenségességének visszaverődő fénye. Isten lényének *képmása*, az út, igazság és élet, a szőlőtőke, a jó pásztor, kit *követni*, kinek igáját felvenni tartozunk. A szentlélek pedig Istennek és Jézusnak az emberiségben működő szelleme, *igazságnak, erőnek* és *szeretetnek lelke.* Némi lutheri reflekszió fedezhető föl e meghatározásokban, de szellemök a hivatalos felfogástól egészen eltér s vele ellenkezik. Sokkal kifejezettebben fordúl az ev. egyház dogmatikája ellen a másik »*eretnek*«, Traub: »Mit hiszek én? Előttem fekszik az *úgynevezett* apostoli hitforma. A katholikus egyháznak e hitvallását teljesen visszaútasítom. Hallom, hogy beszélnek szentháromságról. Én sohasem teszem ezt. Elém tárják az ú. n. üdvtényeket (Heilstatsachen): szeplőtelen fogantatás, feltámadás, mennybemenetel). Én csak történelmi tényeket ismerek, melyeknek türelmes fölkutatására adatott az értelem világossága (Geist des Verstandes). Üdvtények, minőket a teológia bizonyitgat, előttem idegenek. Fölteszik nekem is a kérdést, mint Jathonak: mit tanítasz Istenről, a kereszténységről, Jézusról, az örökéletről? — Névre, mikor megnevezhetlenről, határra, mikor határtalanról van szó, egyáltalában nem helyezek súlyt. Leg-

szivesebben beszélek az »elméről« (Sinn), mely az élet összességét (das gesammte Leben) és az egész világot meghatározza. Ez az »elme« azonban nem személy. Amit egy »személyes Istenről« tanítanak, gondolkodásomat sohasem elégítette ki. Istenről való gondolkodásomban a teológia mindig rosszabb szolgálatot tett nekem, mint a filozófia, történelem, természettudomány és teknika, melyekben az istenség csodás voltának és erejének kijelentését (Wunder und Kraft des Gottesgedankens) sokkal következetesebben és világosabban találtam meg. A kereszténység mutatja Istenhez az útat, ez út pedig a szeretet. Ebben van a kereszténységnek fontossága és becse. Jézusról kevés történelmi valóságot tudok, melyből szellemi és erkölcsi személyiségének színes. kifogástalan képét megalkothatnám. Lever némely dolog, mit róla írtak, de mint csillagsúgár sötét éjszakán ragyog át rajta annak bizonyossága, hogy az istenszeretet és felebaráti szeretet parancsa között semmi fokozati különbség nincs. Ezáltal megtalálta Jézus az útat, mely a világ legmélyebb jelentésének megértésére vezet. Azonban e bizonyosság nem taníttatott, nem vált csupa iskolatanná; Jézus *meghalt érette*. De az nem egy túlvilági Isten részére hozott áldozat volt, hanem *áldozat embertestvéreiért*. Végre az örökélet kérdése. Mint a gyermek az anyatestben levő életéből átlépik a levegőben és napfényben levő életre, éppen úgy a halál sem lehet egyéb, mint átmenet az életnek egy tökéletesen más formájába. Erkölcsi feladat, hogy az örökéletnek keresztény reménységét megszabadítsuk minden önös ballaszttól. Schleiermacherrel tartok: Örökéletről csak az kérdezzen, ki maga is halhatatlan.«[1]

Traubnak e nyiltsága, őszintesége állásába került, de elmozdítása dortmundi lelkészi állásából hivei tiltakozása ellenére csak arra volt jó. hogy annál nagyobb lángra lobbanjon az egyház szellemével való elégedetlenség tüze. Az elégedetlenség vallásos társulatok szervezésére vezetett, melyek jelentékeny szerepet játszanak minden mozgalomnál. Ilyenek a *Deutscher Protestantenverein* (Német

[1] Staatschristentum oder Volkskirche, 1—16. o.

Protestánsegylet, célja: a protestáns egyház megújítása korunk egyetemes kulturfejlődésével összhangban az evangéliumi szabadság szellemében, a már említett *Freunde evangelischer Freiheit* célja szabadelvű vallásos mozgalmak propagálása), melyek egész Németországra kiterjedő szövetségeket alkotnak s kivülök még sok helyi egyesület. Kiterjesztik figyelmöket e társulatok a vallásos és egyházi mozgalmak minden ágára s ha valahol szabadelvűségéért, egyéni meggyőződésük bátor kimondásáért bajba kerül egy lelkész, ők sietnek legelőször segítségére.

Ez egyesületek köréből indúlt ki Szászországban ezelőtt néhány évvel erős mozgalom a népiskolai törvények gyökeres átdolgozására. Programmúl a vallástanítás reformálását, a felekezetiesség elvének háttérbe tolását (Beseitigung des Konfessionalitätsprincips), az iskola és egyház különválasztását tüzték ki. A tanítóság szívvel-lélekkel csatlakozott a heves harcokat előidéző mozgalomhoz, minek eredménye a kormány részéről egyik-másik tanító zaklatása, üldözése lett. »Legrosszabb pedig a dologban az, hogy a lakosság és tanítóság erőtlen Szászországban az erőszaknak ez uralmával szemben.«[1]

Hogy e fontos kérdésben, t. i. a népiskolai vallásoktatás kérdésében milyen felfogás uralkodik a német birodalom többi országaiban, arra vonatkozólag álljon itt egy kérés, melyet a porosz országgyűlés mindkét házához nyújtottak be vallási szabadgondolkozók s melyet többek között 41 tekintélyes porosz pap is aláírt:

»Alólirottak alázattal és sürgősen kérjük a porosz országgyűlésnek mindkét magas házát:

a) Fogadja el Schiffer és Hackenberg képviselő urak javaslatát, mely szerint:

Olyan gyermekek, kik egy felekezethez sem tartoznak, vagy olyan vallásúak, hogy részökre abban a népiskolában, hol tanulnak, külön nem lehet vallást tanítani, ne legyenek kényszeríthetők saját, apjok, vagy más törvényes nevelőjük akarata ellen vallástanítási óra látogatására.

[1] Berl. Tagebl. 1912, 127. sz. Der Schulkampf in Sachsen c. cikke.

b). Hozzon oly törvényes határozatokat, melyek szerint felekezetnélküliek gyermekei részére a nép- és felsőbb iskolákban a hatósági kívánalmakat is kielégítő vallástörténeti és erkölcsi póttanítással legyen helyettesíthető a vallásoktatás.[1]

Az eddigiekből legalább vázlatosan megismerhetők azok a törekvések, melyek forrongásban tartják a német evangélikus egyházat s melyeket végezetül is e három pontba foglalhatunk: 1. az egyház különválasztása az államtól s függetlenítése állami hatóságok befolyásától; 2. megszüntetése a merev lutheránus dogmatizmusnak modern teologiai és vallásos eszmék, gondolatok szabad hirdetése és az egyházba bevitele által; 3. a vallástanítás reformálása, dogmatikus vallásos nevelés megszüntetése a nép- és középiskolákban. Pro és kontra két tábor áll egymással szemben: haladók és maradók, vagy liberálisok és orthodoxusok — die Linken und Rechten, német nevök —, kik között egy középpárt (Mittelpartei) keresi az áthidaló arany középútat.

A két irányzat összeegyeztetése azonban lehetetlennek látszik ez idő szerint, annyira makacs ellenfélként állnak egymással szemben. Egyiknek esnie kell, másképpen nem lehet. Maguk a régi rendszer hívei is érzik a helyzet sulyosságát s ezért támadnak az államhatalom védelme alatt olyan hevesen a liberálisokra. Viszont ezek is érzik, hogy az idő megérett az aratásra és hogy nincs okuk azoktól félni, kik csak a testet ölhetik meg, a lelket pedig nem. A két ellentétes tábor lapjainak hangjából is kiérzik, hogy ki fél, ki bizik. Az orthodoxusok lapjai elárulják ideges félelmöket azzal, hogy egyik oldalon kicsinyeskedő gunyolódással írnak a vallásos szabadelvü mozgalmakról, melyeket úgy tüntetnek föl, mintha meg sem érdemelnék a velök való komoly törődést, más oldalon azonban már a szabadelvüek erélyes megrendszabályozását, erőszakos letörését követelik, egyebütt pedig egészen desperáltan szemlélik ama mozgalmakat. Ezzel ellentétben a liberálisok

[1] Közölve a Chr. Fr. 1912. 12. sz.-ban. Mi lett sorsa a kérésnek, nem tudom: Németországból távozásom után nem kisérhettem figyelemmel az érdekes ügy további fejleményét.

lapjai tele vannak az erő tudatának, a biztos győzelem reményének érzetével s minden félelem nélkül mernek a bajok valódi forrására mutatni s van bátorságuk az ellenfél hibáinak legkíméletlenebb ostorozására is. Radecke kölni lelkész, az *Evangelische Gemeindenachrichten aus Köln* munkatársa lapjában az ev. egyház állapotáról, berendezéséről, hatóságainak intézkedéseiről a lehető legélesebb hangon mond kritikát s számba sem veszi a rajnavidéki kir. konzisztoriumtól, Coblenzből ezért kapott megintést, folytatja tovább birálatait, pedig ezután már csak egy lépésnyire van a Spruchcollegium. A schlesswig-holsteini egyházkerület 284 lelkésze nyilatkozatot bocsát ki, hogy bár kötelességének tartja az egyházhoz és Luther szelleméhez való ragaszkodást, kijelenti azonban, hogy az egyház továbbépitése szent kötelesség s a jelenkor tudományos kérdései elől elzárkozni nem lehet és e nyilatkozatot több lapban és folyóiratban közzé teszi. (Prot. bl. Beil. 14.) A Christl. Freiheit 1911. ápr. 23-iki száma a Spruchkollegiumot egyszerűen «egyházpolitikai pártbiróság»-nak nevezi, Jatho elitélése után pedig szintén kihivó bátorsággal írja: Letiporta Jathot az egyház és a mögötte álló államhatalom, de le nem győzte (1911. évf. 27. sz.).

Mennyire más hangja van a jobboldaliak írásainak! *Schian* dr. giesseni egyetemi tanár az egyházi krizisről írva a *Deutsch-Evangelisch* c. folyóirat 1911. évi 1. számában, többek között így szól: talán csak néhány bőrében nem férő ifjú helyke ficánkolásáról van szó, talán — ki tudja? — közelgő fejleményeknek viharos előjeleiről is «vielleicht handelt es sich um kecke Vorstösse einiger jungen Heiszsporne, vielleicht auch — wer weiss das? — um Sturmzeichen kommender Entwicklungen», tovább pedig ilyen kijelentést teszem: «Nagy szellemi forrongás, mit az egyes ember sem nem csinál, sem nem akar, hanem ami jön, mert jönnie kell: ez a krizis lényege», tehát nem csupán «kecke Vorstösse einiger jungen Heiszsporne», mint előbb állítja.

Mindamellett szeretik a nagy közönség előtt talán saját maguk ámítása végett is úgy tüntetni fel a dolgot, mintha a szabadelvüek is csak azt hirdetnék, tanítanák,

mit ők — más formában. Érdekes példája ennek *Hunzinger* kis műve: Die religiöse Krisis der Gegenwart és a Deutsch-Evangelischben róla megjelent bírálat. *Hunzinger* kifejti, hogy az egyházi krizist az evangeliumi kereszténység lényege körül kifejlődött viták idézték elő az egyház tanításának és a modern teológia felfogásának szembeállításával. A reformáció bibliai Krisztushitét (biblisch-reformatorischer Christusglaube) állították ellentétbe az ujprotestantizmus Jézus-vallásával (neuprotestantische Jesusreligion) s így fejlődött ki az orthodoxusok és liberálisok között a vallásos ellentét. A Deutsch-Evangelisch erre megjegyzi, hogy a «biblisch-reformatorische Christusglaube» és a «neuprotestantische Jesusreligion» lényegileg azonosak, mert mindkettő az embernek Istenhez való viszonyát határozza meg — tartalmilag egyformán. Tehát orthodoxusok és liberálisok között ezek szerint csak formai eltérés volna. Hanem azért ugyanakkor a «Die Reformation»-ban *Seeberg* aláírással a következőket olvassuk: «Egyházi életünkben igen sok a teológia, igen sok az elméleti raffináltság, az apologetikai művészet, az egyházpolitika. Végtelen lelki széttagolódás, kimondhatatlanúl bonyodalmas gondolat- és életformák idején az ember lelkének legbensőbbjében mindig élénk vágyódás van *tisztább, áttekinthetőbb és erősebb igazságok* után».

Az 1910. augusztusban tartott egyházi konferencia tárgyalván az egyházi krizist (e nevet a jobboldaliak adták), kijelenti, hogy: «Bizonyos tekintetben *trinitárius* a baloldali teológusok tanítása is és bizonyos fokban *unitáriusabban* tanít ma a jobboldal minden teológusa, mint a 4. évszáz háromságtana» (Deutsch-Evangelisch, 1911, 2). És mégis, bár mindenképpen ki akarják mutatni, hogy köztük és a baloldali liberálisok között nincs semmi lényeges különbség, egyik-másik heves orthodoxus, ha lehetne, egy kanál vizbe fojtana minden szabadelvü lelkészt és laikust. Igaz, hogy jó nagy kanál kellene e célra, mert mint saját maguk beismerik, legalább a városokban a *hithűek* (Bekenntnisstreue) kisebbségben vannak. A Deutsch-Evangelisch 1911, 2. sz.-ban *Schian* erélyesen hangoztatja, hogy leggyökeresebb orvoslási mód a viszályt

támasztó irányok társaságának feloszlatása volna (Aufhebung der Gemeinschaft der streitenden Richtungen). Nem elég szigorú neki s általában az orthodoxusoknak a három év előtt alkotott porosz »Irrlehregesetz« (törvény téves tanhirdetés ellen), noha a liberálisok ugyancsak kárhoztatták s kárhoztatják.

A mérsékeltek nem tartanák célszerünek az ilyen erőszakos eljárást és megoldást. N. *Bonwetsh* teológiai tanár az »Allgemeine ev.-lutherische Kirchenzeitung«-ban[1] Die Zukunft unserer Landeskirchen (Államegyházaink jövője) címmel megjelent dolgozatában jobb megoldást ajánl. Kijelentve, hogy »a jobboldaliak eszközeivel *szellemi hatalmakat* legyőzni nem lehet, mert bármily szigoruan jár el az egyház a *renitenskedőkkel* szemben, meg nem akadályozhatja, hogy nézeteiket valamiképpen kifejezzék«, ajánlja az *egyház kettészakadását* oly formán, *hogy* az egyetemek teológiai fakultásain legyen képviselője mind az orthodoxus, mind a liberális iránynak. Közös ügyeiket a két irány hivei együtt intéznék, emellett békés versenyt támasztanának tudományban, lelkipásztori gondozásban, külső és belső misszióban. Tekintve az állapotokat, ez álláspont tulságosan ideálisnak mondható s ilyen alapon megoldani a német ev. egyház gordiusi csomóját nem lehet. Célhoz vezetőbbnek igérkeznék az a programm, mit néhány liberális és mérsékelt pap közösen dolgozott ki s bocsátott nyilvánosság elé. Ez következőkben szabja meg a legszükségesebb teendőket.[2]

1. Elismerése az evangelikus egyházban levő összes egyházak egyenjogúságának, melyek a történelmi evangelium vallásos alapján akarják az egyházat építeni.

2. Háttérbe tolása a dogmatikai külömbségeknek a gyakorlati kereszténység közös művelése mögé.

3. Legyőzése az egyházi pártoskodás ártalmainak és a hajlamnak, mely bizonyos egyházi irányzatokat politikai pártokkal azonosít.

4. Áttekinthető (übersichtlich) egyházközségek létesí-

[1] 1909, 31. 32.
[2] Protestantenblatt. 1912. Beil.: 14.

tése, melyeken belül valódi közszeretetet és életet (Gemeinschaftsgefühl und leben) lehet megvalósítani.

5. Az egyes egyházközségek részére nagyobb önállóság egyházközségi és istentiszteleti életök kialakításában az uniformizálás háttérbe szorításával.

6. Minden társadalmi osztályból férfiak és nők nagyobbfokú vonzása egyházi téren való együttmunkálkodásra.

7. Sorompóba lépés oly törvényes rendszerért, mely lehetővé teszi a kisebbségnek aránylagos érvényesülését.

8. Vallásos népnevelés állami gyámkodás nélkül.

9. Egyházi közvagyon használatánál nagyobb takarékosság. Bőséges anyagi eszközök rendelkezésre bocsátása sürgős egyházi és társadalmi feladatok megoldása végett.

Hogy azonban e programm vagy ehez hasonló alapjön össze fognak-e békülni Németországban az egymással szemben álló egyházi pártok, nem tudható. Ha az orthodoxusok mögött álló államhatalmat és a liberálisok makacs elszántságát vesszük szemügyre, nyugodtan mondhatjuk: nem. A németség műveltebb rétegeinek vallásos felfogása ellentétbe jutott az egyház hivatalos dogmatikus felfogásával, sőt a papság kebelében is szakadás állott be, e jelenségek pedig szükségszerűen vezetnek a történelem tanúsága szerint egy *új reformációhoz*. S ha Traub Gottfried, ama heves küzdelmek egyik nagylelkü áldozata föltette a kérdést «Mi fog történni a reformációnak 1917. évben leendő 400 éves jubileumi ünnepélyére?» mi bátran felelhetjük: Egy új vallásos reformációnak beköszöntése. Ez új reformáció pedig, mely már a küszöbön van s melynek morajlása hozzánk is elhangzik, csak *unitárius* szellemü lehet. Csirája, kovásza már megvan a leendő nagy német unitárius egyháznak a rheinhesseni szabadprotestánsokban, kikről dr. Gál Kelemen írt ismertetést a Ker. Magy. ezidei 1. füzetében. Befejezésül legyen szabad e «német unitáriusok» felfogásának és eddigi történetének nagyobb megvilágítására szervezeti szabályza-

tukból[1] alapelveiket s lelkészöknek egy hozzám intézett levelét közölni. Alapelveik következő 9 pontba vannak foglalva:

I. Társulatunk célja.

Társulatunk célja (der Zweck unserer Gemeinschaft) a haladó tudományos kutatással, valamint a jelenkor egész kulturfejlődésével összehangzó *igazi vallásos élet* előmozdítása.

II. Mi a vallás?

A vallás a lélek élete Istenben, vagy az ember szellemi közössége Istennel. Vallásos állapotban mind tisztább meggyőződéssé és benső bizonyossággá lesz az embernek érzete arról, hogy a világegyetemet egy *örökkévaló* ész (ewige Vernunft) rendezte el és kormányozza felbonthatatlan törvények szerint, melyet a mi értelmünk csak *mint lelket* (Geist) gondolhat. Ennek tudatára alapitjuk az ember kötelességeiről, erkölcsiségről és felebaráti szeretetről szóló tanításokat, melyeknek *lelkiismeretes követésében látjuk az igazi vallásos életnek egyetlen megbizonyítását*.

III. Mit értünk Isten alatt?

Hiszünk Istenben, ki a világmindenségben mindenütt jelenlevő örök szellem, mely határozott törvények és különös célok szerint működik, ő az erő, mely az életet teremti és megtartja, a szeretet, mely adományával mindent megörvendeztet.

IV. Állásfoglalásunk Jézussal és tanításával szemben.

A názáreti Jézus szerintünk a *legnagyobb vallásерkölcsi reformátor*. Azokat az erkölcsi tanításokat, melyek az újtestamentum evangéliumaiban mint tőle származók maradtak fenn, *szellemi tartalmukban és vallásерkölcsi alapgondolatukban* úgy tekintjük, mint az emberi társas élet alapját. Ezeknek az erkölcsi tanításoknak betöltésére nevelni a gyermekeket s abban megtartani őket *lényeges* feladata vallásoktatásunknak, melynek *főtörekvése* kell

[1] Verfassung und Grundsätze der Religionsgemeinschaft freier Protestanten in Rheinhessen gegründet im Jahre 1876. Worms 1907.

hogy legyen befolyást gyakorolni a gyermek érzületére az emberben levő *jóra vezető összes erők felébresztésével* és *erősítésével.*

A vallásos nevelésnek e nemes feladatával együttjár a *lélek megszabadítása mindenféle vallásos előítélettől, vakhittől, csodákban való hittől és babonától,* valamint bármelyik fennálló egyház dogmai csalhatatlanságának hitétől. Ezért *az értelem és ész fölvilágosítása* éppen Jézussal szemben való állásfoglalásunk kérdésében oly követelmény, melynek már az ifjúság vallásoktatásában meg kell felelni.

Jézus istenségének tanát, melyet az első keresztény századok egyházi gyűléseiben állapítottak meg s mely a katolikus egyházakban ma is érvényben van, mint a *valódi vallásos érzéssel és józan gondolkodással ellenkezőt* elvetjük minden alakjában, bárminő jelentéssel vagy magyarázattal is adják elő. Éppen úgy elvetjük a *háromságtant,* mely mint az ősegyház megállapítása még ma is érvényben van az evangelikus államegyházban, valamint az *úgynevezett apostoli hitformát* is, melyet sem vallásos cselekményeknél, sem istentiszteletünkben nem használunk.

Ezek szerint Jézussal és tanításával szemben való állásfoglalásunk *határozottan szabadelvű: Jézus nem isten, nem fiu-isten, nem istenember,* mint az egyházak dogmája tanítja, hanem tisztán mint *ember* jelenik meg előttünk, még pedig *igazi ember,* aki mint minden halandó, *nem mentes tévedésektől,* azonban *vallási lángelme,* ki *megszabadít a vallási kényszertől és farizeusi képmutató igazhitüségtől, valóban kegyes és valóban szabad* ember, *hős az emberiség vallási hősei között.*

V. Állásfoglalásunk a bibliával szemben.

A tudomány kutatásai és eredményei szerint a bibliának minden írata tisztán emberi eredetre mutat. Ezzel a régi egyház ihletettségtana elesett, éppen úgy a biblia azonosítása is Isten szavával. A bibliai íratokban, ó- és újtestamentumban egyaránt vannak tévedések és ellenmondások is fölséges örök igazságok mellett. A biblia tanításainak és betűinek összeségében *nem* Isten szava, de

tartalmazza Isten szavát éppen úgy, mint némely más könyv is, mert minden, ami igaz, jó és szép, Isten szava.

Isten kijelentése a természetben, történelemben és az egyén személyes benső életében örök. Így végső eredményben hitünk alapja nem lehet a biblia, sem valamely emberi tekintély, ha még olyan nagy is, hanem csak Isten kijelentése *bennünk*, amint hogy ez volt az emberiség vallási lángelméinek is.

VI. Az ember helyzete a világban.

Szerintünk az ember *külső levésében a* természet alkotása, tehát ugyanazoknak a törvényeknek van alávetve, melyeket a haladó tudomány biztos eredményeikből ítélve minden teremtett dologra nézve mértékadónak ismert el és fog még inkább elismerni. Az ember évezredeken vagy még nagyobb időközökön át alacsonyabb létfokról fejlődött föl és mind nagyobb tökéletességet ér el.

VII. Az emberi élet célja a világban.

Az emberi élet célját az *Isten- és önmegismerésre* és az élet minden terén való mind *nagyobb tökéletességre törekvésben* találjuk.

Ebben a törekvésben az emberiséget a tökéletességnek benne levő *vágya (Trieb* nach Vollkommenheit) támogatja és szüntelenül erősíti.

Itt, ebben a törekvésben van számunkra egyszersmind az emberiség *megváltásának lehetősége is minden szellemi és vallásos sötétségből.*

VIII. Az emberiség továbbfejlődésének eszközei vallásos és erkölcsi téren.

A vallásos és erkölcsi élet emelését *egyedül* az értelmi felvilágosodástól várni, tévedésnek tartjuk. Sokkal inkább az a meggyőződésünk, hogy az emberek szellemi szabadságát csak minden egyénnek a *szív művelségére* (Herzensbildung, v. ö. Locke és Schneller *szívudvariasságával*) nevelésében lehet megvalósítani, mi *abban áll*, hogy az eredeti emberi természetet, melynek alapja az önzés, meg kell változtatni és helyébe a *felebaráti szeretetet* s az *emberi méltóság tudatát* kell helyezni az emberi ese-

lekedetek indító rugójául. Mert csak azt lehet valóban szabadnak nevezni, ki magát minden gondolatában és cselekedetében a nevezett két rugótól vezetteti.

IX. Kisérlet a világ megmagyarázására.

A világmindenség előállásának és lényegének hittani magyarázatát adni semmiképpen sem lehet szándékunk vagy feladatunk. Ezeket a kérdéseket mint *tisztán tudományos* és ennélfogva *pusztán a tudomány eszközeivel* megoldandó kérdéseket az egyén korlátlan szabadságának és *tudományos igazságismeret* után való törekvésének engedjük át.

Mint látható, ez alapelvekben (Grundsätze) nem csupán hittani kérdéseket ölelnek fel, hanem kiterjeszkednek egyes pedagogiai és metafizikai kérdésekre is. Általában észrevehető, hogy igyekeznek a modern tudományos felfogást is kielégítő hitrendszert alkotni s a vallást beilleszteni a mai művelt gondolkodás keretei közé. Történetükre élénk világot vet lelkészüknek, Walbaum Rudolfnak kit a K. M. olvasói dr. Gál Kelemen közlései alapján már ismernek — egy hozzám intézett levele, mely fordításban így hangzik:

Alzey, 1913. február 6.

Kedves Hittestvér!

Nagyon köszönöm küldeményeit, melyekkel megörvendeztetett.[1] Tegnap postára adtam pár nyomtatványt, melyekből főbb vonásokban megismerheti a kivántakat.[2] Ma még a következőket közlöm ismételt szives üdvözletem mellett.

Az 1874-ik évben Hessenben a különböző evangelikus egyházközségeket, melyek részben lutheránusok, részben reformátusok, részben pedig (különösen a mi tartományunkban Rheinhessenben) egyesültek voltak, egy nagy evangelikus országos egyházban (Landeskirche) egyesítet-

[1] Az Unitárius Kis Tükör német nyelvű kiadása és levelem.

[2] Szervezetökre és történelmökre vonatkozó nyomtatványokat kértem.

ték. Ez olyan szervezetet kapott, melynek konfesszionális meghatározásait néhány nyakas lutheránus lelkész igen liberálisnak találta, mi azt eredményezte, hogy az országos egyház mellett az elégedetlenkedők önálló lutheránus egyházat szerveztek; ez azonban igen kicsiny maradt és 1910-ben is csak 893 lélekből állt.

Mindenekelőtt a Hessen-nagyhercegségi országos központi statisztikai hivatal kiadványainak 1911. évf. egy közleményéből idézek: «Az országos egyházban jobboldalon beállott különválást követte Rheinhessenben egy hasonló a baloldalon is, mely egyebek között az 1875. április 23-iki törvény által elrendelt adó ellen is fordult. A szabadprotestánsok Krisztus istenségének hitét elvetik, elfogadják azonban a keresztény hitnek új-protestáns alakját, melyet az evangelikus államegyházakban a határozottan szabadelvű irány képvisel. Egyetlenegy nem háromegy Istent ismernek el és hitvallásukban az unitárius néven ismert keresztényekkel egyeznek.»

Eddig az idézet. A szabadabb irányzatú oldalon ugyan is – különösen a mi tartományunkban Hessenben a szervezetben kikötött zsinattól frissebb, szabadabb áramlatot reméltek az egyházi ügyre vonatkozólag, mellyel törődni egyáltalában nem tartották többé a fáradságra érdemesnek. Ezt azonban nemcsak hogy érezni nem lehetett, hanem az új zsinat ahelyett az egyházközségek tetemes új megterhelésével kezdette meg szerepét. A papi javak államegyházi kezelésbe mentek át. Jövedelmök egy központi egyházi pénztárba folyt be, melyből azóta az egész országos egyház egyes lelkészeit fizetik. Némely papi javadalom csekély értéküsége miatt, nevezetesen az ország szegényebb vidékein (hol több orthodoxus egyházközség volt), anyagi egyenlősítés végett minden egyházközségre egy általános egyházi adót vetettek ki (1876.). Ez adta meg a lökést mind szélesebb körben annak megfontolására, hogy vajjon van-e még a hivatalos uralkodó egyházzal bensőleg az embereknek elég közük arra, hogy magokat hozzá számítsák és amellett még különösebb áldozatot is hozzanak érette. Ezereknél következett be az egyház iránti lanyhaságból és közönyösségből való fölébredés. Nem lehetne-e

egyszer megkisérelni egy szabad modern-protestáns egyházközösség életre hivását a meglevő eszközökkel? Éppen Rheinhessenben lépett fel különös erővel az új gondolat, de azon túl is talált követőket. Egy Majnamelléki Frankfurtban tartott választmányi gyűlésen (Delegiertenversammlung) már előterjesztették a «Szabadprotestánsok vallásközössége tanainak és szervezetének alapvonásai»-t (Grundzüge der Lehre und Verfassung der Religionsgemeinschaft «Freie Protestanten»). Számos egyházközség szervezkedett erre az egész tartományban. A határozottan előrehaladásnak serkentésére szolgált mindenekelőtt az egész Hesszenben közismert és tekintélyes országgyűlési ősz képviselőnek és egykori papnak, Mattynak csatlakozó nyilatkozata, ki most magas életkora ellenére az új gyülekezeteket oly tevékenységre indította, mely az egyháznak valóban haladására szolgált. Eleinte föltétlenül remélték, hogy lehetséges lesz papi javaknak az átvétele is az új viszonyokkal. Ezt azonban nem lehetett keresztülvinni, főleg azért, mert hitvallás-változtatás is forgott fenn. Sőt egyházközségi templomépületnek a szabad-protestánsok által istentiszteleti célra való önhatalmú használása miatt még börtönbüntetést is adtak. A hatóságok általában oly érzékenyen érintő ellenhatást fejtettek ki a fiatal szabadegyházi mozgalommal szemben, s különösen is oly nagy volt az ellene támadás és tiltakozás, hogy mindjárt a kezdet után tömegek és később egyesek is sokan bevonták a vitorlát. A magva azonban, hála Istennek, átküzdötte magát minden bajon.

Ezután életképességünk bebizonyult s egyházi életünk minden szegénységünk és szerény állapotunk mellett is rendben foly tovább, mert sem a kormányzatban, sem a hatóságoknál ránk nézve kedvezőtlen szél többé nem fúj.

Egy *nagyobb* unitárius jövőt remél még

az ön szabad-protestáns kollégája

Walbaum.

Mint nekünk megvoltak évszázados küzdelmeink, meg kellett németországi hittestvéreinknek is izlelni a megpróbáltatások keserüségét. De az a fáklya, mit jobbjában a pecsétjökön levő szimbolikus női alak tart, lobogó lángjával győzelmet hirdet, az igazság és világosság győzelmét s hajnalhasadását egy szebb, jobb jövőnek, hajnalhasadását egy új vallásos reformációnak.

Báró Orbán Balázs.

(Történeti arckép.)

Írta: **Szentmártoni Kálmán.**

Diákkorom legelső vakációján egy nagyon kopott, szétmállásnak indúlt könyvet vittem haza a kollégiumból. Midőn édes anyám az agyonhasznált könyvet megpillantotta, helyeslőleg bólintott. Annál nagyobb szeretettel olvastam e viszontagságos művet s felnőve azután is sokszor lapozgattam. E kiolvasott könyv: *Orbán Balázs. Székelyföld leírása* volt. Tiszteletem és gyermekkori szeretetem a nemes szerző iránt azóta folyton nagyobbodott s örvendek a pillanatnak, melyben újra eszményi alakjával foglalkozhatom.[1]

Báró Orbán Balázs a székelységnek egyik legértékesebb egyénisége. Udvarhelymegyében, Lengyelfalván 1829. február 3-án született, ősi székely családból.[2] Atyja br. Orbán János, anyja Knechtel Eugénia volt. Orbán Balázs iskoláit még be sem fejezhette, midőn alig tizenhétéves korában Konstantinápolyba kénytelen vonúlni, ahova szülői külföldi örökségüknek átvételéért mentek.[3] A családi örökségért hosszú per keletkezett, amelynek befejezését

[1] Felolvasás a jóltevők hálaünnepélyén, Székelykeresztúron, 1913. május 22-én.

[2] Az Orbán-család valószínüleg abból a még eddig ismeretlen törzsből származott, amely magában foglalta az Apor, Sándor, Imecs, Ugron legelőkelőbb székely családok magvát. Lásd: Sebestyén József: „A lengyelfalvi Orbán-család címere“. Genealogiai Füzetek. 1911. 1. sz. 13. l.

[3] Orbán Balázs édes anyjának szülői: Knechtel János és Foresti Mária. (Görög nő.) Knechtel János Magyarországból ment Törökországba, ahol a bányaügyek főfelügyelője volt. Lásd: dr. Persián Kálmán: „A lengyelfalvi Orbán-család bárói ága“. Gen. Fűz. 1911. 2. sz. 35. l.

Orbán Balázs nem várta be, hanem elindúlt, hogy legszebb ifjúkori álmát megvalósítsa. Beútazta Palesztinát, Syriát, Arábiát, Egyiptomot és Görögországot.

Athénben, a hazaszeretetnek e magasztos színpadán értesült a magyar szabadságharcról. Elhatározta, hogy felnagy a további útazással s oda siet, hova a kötelesség parancsolja, hova lelke legfőbb vágya vonzotta. Százötven emberével elindúlt Magyarország felé, de Vidinnél értesült a fegyverletételről.

Visszament Konstantinápolyba. Majd két évet töltött Londonban, hogy készítendő leírását tanúlmányozással mélyítse. Keleti útazásának eredménye *Utazás Keleten* című munkája, amit a hivatalos kritika rosszúl fogadott, de e sastollas korszakban a közönség az idealizmust és hazaszeretetet súgárzó művet szívesen olvasta.

Orbán Balázs fogékony rajongó lelkét különösen Görögország ragadta meg. Látta a nagy múltnak dicső emlékeit s csak természetes, ha a szabadság és demokrácia szülőföldjén ideálizmusát növelte és megedzette.

1859-ben leírhatatlan örömök között jő vissza Erdélybe, melynek szent földjét, amint maga írja, áhitatos muzulmánként csókolta meg, mert 12 évi távolléte alatt, nem ismert más szenvedélyt, mint azt, hogy hazáját egykor boldogan viszontláthassa.[2]

A «Provisorium» idején 1862–67. gyalog bejárja a Székelyföldet s ennek eredménye a *Székelyföld leírása* I–VI. köt., amely nemcsak legnagyobb, de legértékesebb munkája. Történeti, ethnografiai, régészeti, földrajzi és természetrajzi leírás e munka, szemléltető módon. Fogyatékossága mellett is, mint alapvető munka minden időben értékes lesz. Okmányszerű anyaga már egymagában megbecsűlhetetlen. Kortársai is méltányolták, leszámítva politikai ellenfeleit, akik ellenzéki pártállásáért e téren is kisebbíteni törekedtek.[1]

[1] Orbán B.: Utazás Keleten. V. K. 95. l.

[2] Szépirodalmi Figyelő. 1861. I. K.

[3] Utazás Keleten. VI. K. 135. l.

[4] Jakab Elek: Emlékbeszéd br. Orbán Balázs felett. Századok. 1891. 95. l.

Az akadémia, ha későre is, de méltányolta Orbán Balázs irodalmi működését s 1887-ben lev. tagjának választotta. Orbán Balázs: «*A székelyek származásáról és intézményeiről*» című székfoglaló értekezésében Hunfalvy Pállal szemben a székelyek hun eredetét vitatja,[1] amelyben ő rendíthetetlenül hitt. Hun elnevezéseket, emlékeket sorol föl s történeti alapon a székely intézményekből igyekszik bizonyítani.

Nem akarok itt részletes életrajzot adni, írói munkásságának méltatását sem tekinthetem kizárólagos feladatomnak, minket e helyen az ember, az egész ember érdekel s ezért inkább *egyéniségét* szeretném kidomborítani s vizsgálni a székelység szempontjából Orbán Balázs *történeti* jelentőségét.

Munkássága nagy részben visszatükrözteti jellemét, érzelmi- és gondolatvilágát.

Nemes ember a szó valódi értelmében. Individuum, akarattal és cselekvő képességgel. Arisztokrata születésű, de érzelmére plebejus, a legszabadabb demokrata. Nem kereste a hatalmasokkal való összeköttetést, az egyéni boldogulás útját, hanem az igazság ösvényét. Nem a saját haladásáért dolgozott, hanem a közerkölcsnek, a közszabadságnak tántoríthatatlan harcosa. «A társadalom élő lelkiismerete, akiknek sorsa küzdelem az uralkodó iránnyal», amint Jakab Elek mondja.[2] Az ilyen ember halad kitűzött nemes célja felé s nem retten vissza, ha szinte elérhetetlenek is vágyai.

Teljes szabadságot mutatott minden tettében. Szabadelvű vallásos érzésében is, bár buzgó katholikus családból származott. Igaz, hogy egyik őse, Orbán Ferenc, Udvarhelyszék főjegyzője, a XVII. században szombatos volt, de a XVIII. században, midőn a családot bárói rangra emelik, a diploma már így szól: «az igazhivő képességgel

[1] A hun eredetnek volt védelmezője Szabó Károly is. Pauler Gyula kabar utódoknak, Tagányi bessenyőknek, Jakab Elek a palócokkal rokonnak tartotta a székelyeket. Újabban a történetírók Magyarországból Erdélybe telepített, kiváltságokkal felruházott magyar határőröknek. Ezt jelentené maga „a székely“, sziköl szó is = határőr.

[2] Jakab E.: Emlékbeszéd br. Orbán Balázs felett. Századok. 1891. 2. l.

összekötött katonai vitézséged[1] jeléül rózsafűzér, vagyis a szentséges szűznek olvasó-koszorú imajelvénye a kard markolatán áthúzva legyen hozzáadva az ősi címerhez.[2]

A rózsafűzéres címerű Orbán Balázs unitárius lett,[3] mert ez a vallás egyezett meg legjobban az ő egyéni meggyőződésével. Nem akartam oly hazafiatlan püspök fenhatósága alá tartozni, — értvén Fogarassyt — ki a szebeni gyűlésen resztvett, mondta.[4] Orbán Balázs, de áttérésének legfőbb oka mindenesetre az lehetett, hogy a keresztény felekezetek között az unitárius vallást tartotta legszabadelvűbbnek.[5]

Szabadság, egyenlőség, testvériség volt az Orbán Balázs Szentháromsága. «Az én vallásom az — mondja — melyet Plato, Sokrates, Krisztus hirdettek s melynek apostolai Dante, Petrarca, Thököly, Rákóczi, Robespier, Petőfi s mások. Az én szenteim azok, akik elhaltak a szabadság hirdetésében, a nép jogainak védelmében».[6] Ilyen elvek mellett nem lehet csodálkozni, hogy Orbán Balázs elhagyja ősei vallását s unitárius lesz. Lelkének egészséges talaján az ész és szív kölcsönös egymásrahatásából fakadt vallásos érzése.

Őseitől örökölt erénye modorának finomsága, lángoló hazafias érzése, egyenessége.[7] Puritán, túlságosan szigorú másokkal szemben, mint általában az ideálisták. Mint író és ember között nincsenek ellentétek. Egyformán szerény és nagyon udvarias. A társaságban ment minden

[1] A bárói rangot Orbán Elek kapta 1744-ben.

[2] Dr. Persián Kálmán: A lengyelfalvi Orbán-család bárói ága. Genealogiai Füzetek. 1911. évf. 9. l.

[3] Ferencz József vette át 1865-ben. L. Jakab E. i. m. 102. l. Orbán Balázs emléke. 14. l.

[4] Ezeket Orbán Balázs id. Daniel Gábornak mondta. Lásd: Orbán Balázs emléke. 11. l.

[5] Orbán Balázs emléke. 11. l.

[6] Orbán B.: Utazás Keleten. IV. k. 55. l.

[7] Amint Apor Péter írja:

„Az Aranyosszéknek főkirálybirája,
Orbán Elek meghalt július havába,
Igyenes jó magyar, szókimondó vala
Finom ifjú ember Orbán Elek".

családfabeli gőgtől, ridegségtől s férfias szépségen kivül bizonyára ennek is része van abban, hogy a nők valósággal bálványozták. «Aztán Orbán Balázsra szavazzon kend» — fenyegette meg komolyan a képviselő választásra menő férjét a székely asszony. Sohasem láttam ilyen szép férfit — szólt elragadtatva egy előkelő francia nő, midőn Orbán Balázs Hugó Viktor emlékénél beszédet mondott.[1]

Mondhatjuk, hogy általánosan szerették, tisztelték s elfogulatlan politikai ellenfelei is becsülték, együttéreztek vele a hazaszeretetben s elismerték, hogy Orbán Balázs nemcsak egy párté, hanem az egész nemzeté.

Szívből demokrata volt, de ebben külső körülményei is erősítették. Külföldön megismerte Kossuth Lajost s az emigratio nevezetesebb tagjait. Résztvett bánatukban s törekvéseikben. Élvezte társaságát és támogató szivességét Hugó Viktornak, a XIX. század legnagyobb demokratájának, a szociális demokrácia felmagasztalójának, aki őt rajongó, bátor szabadságszeretetéért — mint fiát szerette — s állítólag egyszer tréfásan jegyezte meg, hogy kétszáz francia Orbán Balázzsal meg tudná buktatni a császárságot.[2] Orbán Balázsban megszólalt a kor lelke. Jelszava volt: «A néppel és a népért.» Demokrata moráljával annyira ment, hogy nem használta a bárói cimet, amint maga mondja: «az idegentől bizonnyal nem valamely nagy hazafiságért kapott címet.»[3]

Vérmérséklete, demokratikus érzelme, ideálizmusa kijelölték számára a helyet a politikai ellenzékben. 1870-ben Marosvásárhely választja meg, azután Székelykeresztúr (1872–1881.), itt azonban 1881-ben br. Szentkereszti Béla kormánypárti képviselő jelölttel szemben elbukott. Megválasztották aztán Berettyó-Ujfaluban (Bihar m.) s haláláig ezt a kerületet képviselte. Népképviselő, de nem azok gyakori tulajdonságaival, mert Orbán Balázs sok intellektuális és morális jelességgel fényeskedett.

Honatyai kötelességét fáradhatatlanúl teljesítette.

[1] Orbán Balázs emléke. 16. és 18. l.
[2] Orbán Balázs emléke. 29. l.
[3] Orbán Balázs országgyűlési beszédei. IV. fűz. 26. l.

Egész élete önzetlen munkálkodás s munkaközben lepi meg a halál, midőn képviselőházi záróbeszédét készítette. Utolsó gondolata is a hazáé: «Csak az fáj — szólt a körülötte levőknek, — hogy záróbeszédemet nem mondhattam el. Tán a szavazás másképp lett volna.»[1]

Az országgyűlésen védi a székelység ügyét, a nyári szünetet pedig arra használja, hogy gyűjti az adatokat a székelységről írott munkájához. Valósággal bálványozta a székelységet. Azt tartotta, hogy «a székely a magyar királyság hegylakói közt a legmegbizhatóbb s legnemzetibb érzűletü nép, gyémántja a koronának.[2] Hitt nemzete küldetésében. Hitte, hogy a székely nép géniuszát a nép lelkében fel tudja kelteni. Bizott szuggesztiv erejében, gyermekes lelkesedéssel küzdött s bár észre kellett vennie, hogy nem tudja életre kelteni azt a szellemet, ami ősi formájában nem él már, sohasem csüggedt, királyi erényekkel ékeskedő, szerető édes atyja, jóltevője volt mindig a székelységnek. Mindent érettök tett. Ide irányúlt egész írói, politikai és társadalmi működése. Célja az volt, hogy a székelységet maga magának megbecsülésére, saját értékének helyes felismerésére megtanítsa, hogy kötelességtudó, nemesen törekvő, becsületesen munkálkodó, független érzelmű polgárokká tegye. Dicső megújhodást, szebb jövendőt akart a székelységnek. Azt akarta, hogy a nemzeti életben a székelyek újra számottevők legyenek. Régi eszményképek felkeltésével új nemzedéket akart nevelni, a mely jogos önbizalommal eltelve fölemelt fővel hirdesse továbbra is a székely dicsőséget. Ezekben van a székely nép szempontjából Orbán Balázs történeti jelentősége.

A székelység iránti rajongó szeretete legszebb nemzeti erénye s nincs a székelységnek egyetlen egy embere sem a múltban, sem a jelenben, aki Orbán Balázst ideális gondolkozásban s önzetlen cselekvésben felülmulná. Orbán Balázs az erény gyakorlását tűzte ki élete feladatául. Egész élete türelem a jóért, az igazságért a haza üdvére.[3]

[1] Orbán Balázs emléke. 17. l.

[2] Jakab Elek: i. m. Századok. 1891. III. f. 206. l.

[3] Lásd végrendeletét. Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium történelme. 188. l.

Nagy ideáloknak, nemes céloknak, magasratörő eszméknek volt mindig a szószólója. Megtestesülése az ideálizmusnak, aki a köznapi érdekeken felülemelkedve egész életén hűséges maradt az eszmények kultuszához. Ebben a nagy önzetlen ideálizmusban csúcsosodik ki az ő történeti alakja, ez volt egyéniségének nemes zománca. Az ideálisták képviselik a történelemben a haladás szellemét s ki merné kétségbevonni értékes nemzetnevelő hatásukat, tudva azt, hogy a nemzet, melyben van ideálizmus, sohasem megy lefelé! A jelen szomorú tapasztalatai után a jövő még jobban kell, hogy értékelje az ideálizmust, a jövő nemzedék minden egyes tagját ideálizmussal kell telíteni, mert csak így lehet általános a mindig kegyelmező, produktiv emberszeretet, ami nélkül a mai fölvilágosodottnak nevezett kor magasnak cimzett kulturája is nagyon kétes értékűnek bizonyúlt.

Az ideálistáknak általában van egy sajnálatos tulajdonságuk, nagyon érzékeny lelküek. Ilyen volt Orbán Balázs is, de a szenvedésre volt elegendő erkölcsi képessége. A durvaságok kimondhatatlanul bántották, szive vérzett a székelység részéről tapasztalt vereségért, de azért jót tett továbbra is a székelységgel. Egyszerűen élt és öltözködött, sokat nélkülözött, csakhogy megtakarított filléreivel használhasson imádott székely népének. Gimnáziumunknál is három alapítványt tett. Az első alapítványa 1000 K., a második 200 K, a harmadik 8000 K, amelyre végrendeletében ezeket mondja: «A székelykereszturi gimnázium alapítványánál székely nemzetem iránti szeretetem az irányadó; mert én itt is igazán követem Krisztus tanait, hogy aki kővel dob, azt kenyérrel dobom vissza; mert nem tagadom, hogy végtelenül fájt lelkemnek, hogy a keresztúri választó kerületben, éppen székely testvéreim, azok közt unitárius hitrokonaim buktattak meg. De én e megaláztatásomért, e kitagadásomért úgy kivánok boszszut állani, hogy a népnevelés előmozdítása által edzem meg jövőre e népet a hazafiságban».[1]

[1] Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium történelme. 190. l.

E néhány szó a maga teljességében mutatja Orbán Balázs nemeslelküségét. Jót tenni, mert hasznunk van belőle, közönséges felfogás. Jót tenni a mások hasznára, ez a szép lélek cselekvés módja. Orbán Balázs sok csalódás után is optimista volt, csupa lélekből állott s tovább fűzte reményeit. Tűrt, gyakorolta a kereszt moráliát.

A tömeg nem szereti azt, aki haladásra, cselekvésre ösztönzi; szinte gyűlöli az olyant, aki nemes életével egy magasabbrendű ember példázatát adja. A tömegpszichológia eszményképében a maga gyönyörűségeit keresi. Ezért Orbán Balázsnak is éreznie kellett, hogy az örök ellenség, mely minden népnek romlását készíti elő, a székelységgel is közös A tömeget nem a megfontoltsága, hanem ösztöne és önzése hajtja az urnához. És ki merné ma azt a vélt igazságot hirdetni, hogy a nép mindig a hivő, a melegszivü s lelkes szavú embereket követi?

Amit kortársaik a nagy emberektől megtagadnak, azt az utókor rendesen helyre szokta pótolni, de Orbán Balázsnak ebben is csalódnia kellett. A kegyelet, a hálás tisztelet, mellyel mi ez alkalommal adózunk, elsősorban a gimnázium jóltevőjének szól, de hát vajjon az a nép, amely neki mindene volt, megtette-e kötelességét? Vett-e példát az élete folyásáról? Sajnos csak nemmel felelhetünk. Paradokszonnak látszik, de való igazság, hogy a székely nép nem szereti a demokráciát s nem becsüli meg legnemesebb szívű apostolát, aki csak érette élt és halt meg. Pedig ha elfogadjuk Tainenek azon tételét, hogy minden nagy ember fajának és környezetének szükségszerű terméke, ha valljuk Spencerrel, hogy a faj hozza létre gondolkodásunk eleve megszabott formáit, akkor még nincs miért kétségbeesnünk a székelység becsületessége és egészséges esze miatt. Ilyen szemmel nézve, ha az egyén mögött keressük a fajt, akkor Orbán Balázs mögött egy olyan fajt kell találnunk, amelyben még mindig van erkölcsi energia, van elég erő adósságainak törlesztésére.

Megbecsülése lenne ez a lelki finomságnak, a kitartásnak, az elvhűségnek, a takarékosságnak, az áldozatkészségnek, a rajongó ideális faj- és igazságszeretetnek. E fajunkban egyre ritkuló erények már a nemzetnevelő példa-

adásért is megérdemelnék a maradandó emléket. Méltán megérdemelné ezt Orbán Balázs, a székely nemzet történetének ez az örökemlékezetre méltó Aristidese, az erkölcsi eszményeknek ez a fáradhatatlan gyakorlója. Megérdemelné, mert élettörténetéből úgy látszik, hogy kevés lehetett az öröm, amely neki életében osztályrészül jutott, ha csak nem hisszük Stendhallal, hogy a becsületesség nem egyéb, mint a magasabb élvezeteknek bizonyos formája.

Br. Orbán Balázs kevesebbet kapott, mint a mennyit megérdemelt. A dicsőséget voltaképpen s igazában úgy látszik, hogy csak azok élvezik, akik nem érdemlik meg. A kegyetlen igazság közös sorsa a jó embereknek, az ideálistáknak s az is, hogy azokban csalódjanak, akik szivükhöz legközelebb állanak. Igy volt ez br. Orbán Balázszsal is, de ő azért a legemberibb nyughatatlansággal, fanatikus hittel küzdött, mert erősen hitt feladatában.

Örökké akarunk, nyugtalanúl örökké keresünk valamit, ami megtalálhatatlan s hiába csalódtak s döltek ki annyian az eszmények keresésében, mi újra csak folytatjuk vagy épen elől kezdjük!

Tanterv az unitárius elemi iskolai vallás-oktatáshoz.*

Az oktatás anyagának a mértékét az elérendő cél szabja meg s ezért nagyobb változtatásokat tenni új tantervünk készítése alkalmával nem volt szabad. Hogy tantervünk talán céljának nem felelt meg, nem a tanterv maga volt az oka, hanem oka volt az évi jelentésekből tapasztalható tény, hogy hitoktatóink bizonyos (bár csekély) százaléka nem ismerte 20 év mulva sem a tantervet, vagy ha ismerte is, azt nem tekintette zsinórmértéknek. Továbbá a legtöbb helyen hibás volt maga a tanalak (a rég elavult katekhizáló módszer. Simén D. Biblia történetek, Kriza: Kis Káté), mely modern pedagógiai és didaktikai elveinkkel egyáltalán nem egyeztethető össze.

Hogy tanításunk anyagát megállapíthassuk, ki kell tüznünk a *célt*, ha a célt kitüztük, látni fogjuk az útat is, melyen haladnunk kell.

Nem elég a tanítás anyagát csak általánosságban meghatározni, mert a hitoktatók igy elkalandozhatnak más mezőre, de célszerű a tankönyvírásért is a tananyag terjedelmét részleteiben is megállapítani.

A tananyag megválogatásánál új azon módosítás, hogy az 1., 2. osztály anyagából elhagytuk a bibliai elbeszéléseket, minden osztály részére kitüztük a napi események megbeszélését erkölcsi szempontból. Jelesebb hit- és erkölcstani munkák olvastatása alapján nyújtjuk az ismétlő iskola tananyagát. Az elrendezésben ezek mellett megemlítjük azt, hogy az egyháztörténeti anyag a fejlődés elvénél fogva (történeti egymásután) az új testamentumi anyagon épül fel s ezzel a történelmi fejlődéssel kapcsolatban mutatjuk be

* Közöljük az unitárius elemi iskolai és gimnáziumi vallástanítás tantervét, hogy az érdeklődők minél szélesebb körben és nagyobb számmal tanulmányozhassák s az illetékes forumok előtt nézetüket kitejthessék.

egyházunk mai állapotát feltüntető szervezetünket (régi tantervünkben egyházunk története el volt teljesen kallódva) s így a tanult erkölcsi és vallástani anyag rendszerezése a 6. osztályra marad, mint ahová tényleg való is.

A vallástanítás célja. A növendékeket bevezetjük gyakorlatilag és elméletileg (külső és belső szemléltetés) egyházunk erkölcsi és hitéletébe, gyermekhez mért módon. E cél eléréseért megmutatjuk szemléleti példákkal a vallásos és erkölcsös élet igaz céljait; lelkükbe véssük az erkölcsös élet örök igazságait, parancsait; képesítjük arra, hogy tudatos, erényes életet éljenek. Emberré, de vallásos, egyházáért ha kell áldozni is kész emberré neveljük.

Irányelvek a vallástanítás anyagának kijelölésében. Az unitárius vallásra alkalmazhatjuk Lessing ezen örök értékű szavait: „Az egyház tana egyszerű; könnyen érthető; nem tan, hanem maga az élet, a szeretet élete Istenben s felebarátainkkal való közösségben".

Ha e tan maga az élet, akkor ezt az életet kell, hogy nyújtsuk a növendékeinknek; az élet pedig egymagában is megragadó a gyermeki lélekre. Ha így az életet, oktatásunk anyagát kiválogatni s elrendezni a modern pedagógiai szempontok s módszertani elvek szerint tudjuk, akkor semmit könnyebben tanítani nem fogunk, mint a vallást, semmi oly vonzó és kedves nem lesz, mint azaz idő, mit erre fordítunk.

Általánosan tudott dolog, hogy a gyermek fejlődésében olyszerű fokozatok vannak, mint amelyet a történelem tanítása az emberiség fejlődési menetéről mutat.

Tantervünk készítésének a történeti fejlődés elvét kellett követnie, ha az életet akarta nyújtani. Fejlődés van mindenben: „Úgy az egyesek, mint népek alacsony szellemi és erkölcsi fokról magasabb fokra emelkednek; erkölcsi érzületükben, tudatukban emelkedő haladás észlelhető". Ez a szabály alkalmazható a gyermeki lélek fejlődésére is. Ismernünk kell tehát a lélek ezen fokozatos fejlődését, hogy aztán a fejlődési fokoknak megfelelő tananyagot kiválaszthassuk.

Ha ezt az elvet alapul elfogadjuk s ha ez alapon az emberiség történeti fejlődésének útjait követjük, azaz az egyén és az összesség fejlődési fokai alapján kiválogatjuk az összesség fejlődő életéből azokat a fokozatokat, melyek mint klasszikus tipusok a növendékek érdeklődését állandóan táplálják s ezeket az általános tanterv fokozataival koncentrikus kapcsolatba hozzuk, akkor oly

képzet- és gondolatcsoportokat nyújtunk, melyek akár magukban elszigetelten, akár mint a többi érzületi anyaggal kapcsolatban levő képsorozat alkalmatosak arra, hogy a növendékek részvétét felébresszék s érdeklődését tartósan megragadják.

Lélektani szempontból is helyesen akkor járunk el, ha az oktatásban az emberiség fejlődésének menetét követjük.

Épen ezért, ami az emberiséget gyermekkorában foglalkoztatta, akörül csoportosuljon az első fok tananyaga.

A gyermekkorban pedig, akár az egyén, akár az összeség gyermekkorát tekintjük, a mese, a monda az, amivel a lélek legszivesebben foglalkozik. Az első fok tehát a képzelődés, az elbeszélés korszaka.

Tapasztaljuk, hogy sok gyermek, ki a szülői házban eleven, beszédes volt, az iskolában elnémul, szótalan lesz. Lelki életének fejlődésében szakadás áll be: nem felel meg az iskolai élet kezdete lelke fejlődési menetének. Természet szerint e korban a lélekben a képzelem az uralkodó, eleme a játék és *mese*.

A népmesét gyermek, ifjú, felnőtt egyaránt szereti olvasni, hallgatni. Ezek mindenike erkölcsi tartalmú, melyek körül erkölcsi oktatásunkat igen szépen csoportosíthatjuk. A népmese az, mi leginkább összhangzik a gyermeki lélek fejlődési fokával, a történelmi fejlődés elvével és nevelési célunkkal. Ott volnának az erkölcsi elbeszélések, de azok megválogatása igen nehéz. Azok többnyire mesterséges gyártmányok, nem gyermekiesek, naivok, hanem gyermekesek. A mondva csinált émelygős történetek nem iskolába valók. „A gyermeknek csak a legjobb elég jó“.

A két első évben egyáltalán nem való a bibliai történet. A 6—7 éves gyermek lelke még üres lap, nem ismeri saját szülőföldjét; az a kevés képzet, fogalom, mely lelkében van, oly rendezetlen, homályos, hogy azokhoz nem tudná kapcsolni a nyujtandó új gondolatokat, szokásokat, erkölcsöket. Ismeretlen neveket adunk ismeretlen események keretében, ismeretlen világból s így azokat nem képes megérteni. Nem ismerik saját kis világukat s kényszerítjük, hogy ismerjenek meg egy távoli világot, annak éghajlatát, talaját és növényzeti viszonyait. Így tesszük megunttá oktatásunkat s vetjük meg a szellemi túlterhelés melegágyát. Megokolttá teszi ezeknek elhagyását az a körülmény is, hogy e korban nem ragaszkodhatunk eléggé a biblia szavaihoz, kénytelenek vagyunk közvetítő eszközhöz nyúlni, az átalakításhoz s midőn azt akarjuk,

hogy a gyermeki létekhez közel fékezzünk, eltávolodunk tőle; a történet erőltetetté lesz, mondva csinálttá válik s e miatt nevelő hatása kárba vesz.

Célunk, hogy a gyermek érdeklődését, erkölcsi és vallásos érzületét ébresszük fel, de míg a 6—7 éves korban tisztán a népmesét és helyi mondákat s csak szükség esetén erkölcsi történeteket jelöltük meg oly alapnak, mely körül oktatásunk anyaga mozog s melybe bekapcsoljuk az erkölcsi vonatkozású költeményeket, tehát a hazai költészet közelfekvő, a nép lelkéből kisugárzó erkölcsi energia megnyilatkozásait nyújtjuk lelki táplálékúl, szemlélet alapján megfigyeltetjük azt a társas és egyéni életet, melybe az egyént az Isten gondviselése helyezte, bemutatjuk hitéletünknek alapját, látható formáját: az istentisztelet módját, addig a 3—4. osztályban valláserkölcsi nevelésünknek alapja, a biblia, erkölcsi életünk fejlődésének örökszép történelmi könyve lesz.

Eddigi oktatásunkkal nyujtottunk mi is, továbbá a beszéd-értelem-gyakorlatokkal szereztek a növendékek annyi ismeretet, hogy bátran elvihetjük őket abban az időben és térben távollevő világba, erkölcsi viszonyainak ismertetésébe, amelyek valláserkölcsi életünknek alapját képezik.

A biblia tagozódása szerint oszlik itt meg a tananyag. A 3. osztályban tanítjuk az ó-testamentumi történeteket, de nem mint a zsidónép egészének fejlődési történetét, hanem kiragadva az egészből a gyermeknek való egyszerű, családias jellegű elbeszéléseket, melyek leginkább megközelítik a mese- és mondaszerűséget s mint ilyenek leginkább érdeklik a még mindig képzelődésen táplálkozó gyermeki lelket. Másrészről kiválogatjuk és kihagyjuk belőle azokat, amelyekben a bűnnek van vezető szerepe. Mert az oly elbeszélések, mint Kain gyilkossága, vagy Ézsau csalása, célunk érdekében fel nem használhatók. A testvérgyilkosságnak ezen leírása a kedélyre rossz hatást gyakorol s Ézsau példája a rafinált csalásnak oly mesteri formája, hogy épen emiatt félő a gyermek forrongó, minden kis érintésre érzékenyen reagáló lelki világába dobni.

A 4. osztályban dolgozandó fel a szeretet erkölcstana Jézus élete keretében.

Míg az 1., 2. osztály tananyaga az erkölcsi élet életrehivását célozza s előkészíti a növendéket az erkölcsi és hitélet megismerésére, addig a bibliai történetek az erkölcsi nevelés mellett nyújtanak hittani és kulturhistóriai ismereteket is. Az Isten és ember

közötti viszony, az Isten és ember tulajdonságainak ismertetésére s belső szemléltetésére a bibliai történetek a legalkalmasabbak. Isten mindenhatósága, mindentudósága, végtelen türelme s szeretete az emberhez minden sorából kitünik; az ember gyarlósága, gyengesége, ráutaltsága arra, hogy higyje: van Isten, ki mindnyájunknak édes atyja, e történetek segítségével felfogatható.

Erkölcsi életünk példányképe: Jézus fenséges alakja s a benne örök lánggal égő Isteni eszmény, a szeretet, e történetekben van megrajzolva, lerakva,

Bemutatjuk az ember kulturális fejlődésének fokozatait a hitélet kialakulásának, megértésének érdekében. Az embert, amint magára maradva küzd léteért s elszóródik a föld minden részébe. A vízözön leírásánál megismerik Isten végtelen türelmét, büntetését, jutalmazását, de látni fognak valamit azokból a nagy geológiai átalakulásokból is, melyen földünk kialakulása folyamán átment. A pátriárkák élettörténeteiből a hit- és erkölcsi újabb és újabb fogalmak mellett az életmódok fejlődéstörténetével találkozik, a nomád kezd kulturemberré válni, a vadász és pásztor földmívelővé lesz. A család átalakúl néppé s a nép kebelében kialakulnak a különböző osztályok. Ez oktatás keretében ismerkedik meg a különböző kormányformák fokozatos fejlődésével s megismeri a vallásformák közül a pogányságot s az egy isten hitet, látja a kettő közötti hosszas küzdelmet és különbséget (Dittes).

Szemeik előtt változik át a zsidók bosszúálló Jehovája mindenek szerető és megbocsátó Istenévé s hajt a bethlehemi rügy egy termő ágat, mely áldástosztó gyümölcsét mind az egész földön széthinti: kialakúl a zsidó vallásból és erkölcstanból a keresztény vallás- és erkölcstan.

Az apostolok, különösen Pál apostol ismertetésével eljutottunk az 5. osztályban az egyháztörténet, így speciálisan az unitárius egyház fejlődése ismertetéséhez. Ebből annyit s úgy tanítsunk, hogy a gyermeki lélek egyrészről értse meg azt, hogy a különböző keresztény hitágazatok mily viszonyban vannak egymással, másrészről jeleseink életrajzai alapján a létért való küzdelmeinkben végig vezetve vallási nézeteink igazát lelkükbe véssük s unitárius keresztényekké tegyük, kik, ha kell egyházuk érdekében áldozni is készek.

Egyháztörténetünk befejezéseképpen az 5. osztályban bemutatjuk egyházunk jelenlegi állapotát, alkotmányát, szervszetét.

Vallásos életünk történeti fejlődése során növendékeinket megismertettük vallási és erkölcsi érzetekkel. Szereztek ismereteket, de ezek nem összefüggő egészek: tégladarabok, melyeket rendszerbe foglalni, öntudatossá tenni, szilárd, az élet minden viharainak ellenállani tudó épülettömbbé formálni még az iskola feladata. A nevelő oktatásnak célja nemcsak az, hogy homályos sejtelmek, eszmék, szándékok, törekvések, célok ébredjenek a lélekben, hanem az is, hogy ezek öntudatossá, áttekinthető egésszé válva, logikai egymásutánban rendszereztessenek s így a nemes elhatározásnak, cselekvésnek állandó irány szabassék s a minden emberi nagyság alapja: az erkölcsi jellem kialakíttassék. Ezért hitoktatásunknak betetőzése a 6. osztályban a rendszeres hit- és erkölcstan.

Az ismétlő iskola még egyszer áttekinti a tanult történelmi, erkölcsi és hittani anyagot: előkészíti a növendékifjakat a konfirmációra.

Tantervünk készítésénél arra törekszünk, hogy az összeség kulturfejlődésének genetikai sorrendjét kövessük. Megmutassuk a hitélet fejlődésének menetét s ez alapon a növendék érdeklődését felébresztve, azt a folyamatot az egyénbe átültessük, ügyelve arra, hogy azok egymásból fejlődve magukban is, de az egésszel, az előbbivel összefüggő egészet alkossanak s így a gyermeki lelket megragadják, érdeklődését felköltsék s képző hatásukat kifejtsék.

Törekednünk kell arra is, hogy lehetőleg kapcsolat legyen a hittan és a többi tantárgy között. Ezért oktatásunk menetét az 1., 2. osztályban a beszéd- és értelemgyakorlatokhoz kapcsoljuk; a többi osztályokban keressünk kapcsolatot a szülőföld ismeretével (földrajz, történet), tehát a többi érzületi anyaggal. Felekezeti iskoláinkban ezen irányelv könnyen megoldható, de községi, vagy állami iskolákban tanító-hitoktatóink is alkalmazkodhatnak hozzá, ha az iskola tananyagbeosztásával megismerkednek.

A tananyag részletes átnézete.

1. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Beszéd- és értelemgyakorlat az erkölcsi nevelés szolgálatában.

Egyszerű népmesék alapján beszélgetés magunkról, a szülőkről, a testvérekről, rokonokról, az ezek között levő viszonyról s ezek tulajdonságairól (szeretet, engedelmesség, tisztelet, hála; mértékletesség, takarékosság, rendszeretet, jószívűség).

A mindennapi élet fontosabb eseményeinek megbeszélése erkölcsi szempontból.

Az ünnepek ismertetése.

Egyszerű rövid imák (reggeli, estéli, délelőtti, étel utáni, tanulás előtti, tanulás utáni).

Egyházi énekekből: Uram templomodba gyültünk, Világosság szent atyja, Szent vagy Isten, szent vagy, Úr Istennek szent fia, Dicsérünk téged Isten, Teremtő nagy Isten, Dicsőitünk és tiszteljünk, Gyermekednek szája.

2. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Beszéd- és értelemgyakorlat a vallás erkölcsi nevelés szolgálatában.

Egyszerű népmesék, mondák alapján beszélgetés azon viszonyról, mely az ember és felebarátja, ember és Isten, ember és természet (állat, növény) között van. Az ember tulajdonságai (részvét, bátorság, kitartás, türelem, egyeneslelkűség, önbecsűlés, áldozatkészség, önfeláldozás). Állat- és növényvilág védelme. Hazaszeretet.

A mindennapi élet fontosabb eseményeinek megbeszélése.

Az istentisztelet módjának ismertetése szemléltetés alapján. Uri imádság, templomba meneteli és kijöveteli imádság: ima a hazáért, ima a szülőkért, erkölcsi szabályok.

Egyházi énekekből: Dicsérlek tégedet, Im az áldott nap feljövén, Gyászba borult a természet, Tehozzád kiáltok Úr Isten, Hajlékodba, templomodba, Istentől megáldott hivek, Oh jöjj az Urnak házába, A Sionnak hegyén Úr Isten, Örvendezzünk örömünkben.

3. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Történeti oktatás a vallós-erkölcsi nevelés szolgálatában.

Bibliai történetek (A teremtés, Az első emberpár, Vízözön, Bábel-tornya, Ábrahám, Izsák, Jákób, József, Mózes, A birák, Jób, Ruth, Eli és Sámuel, Dávid, Salamon, A próféták) alapján beszélgetés az ember lelki tulajdonságairól, Isten és ember közötti viszonyról, Isten tulajdonságairól (mindenhatóság, mindentudóság, láthatatlan, mert lélek, az emberekhez való szeretete, véghetetlen türelme stb).

A mindennapi események megbeszélése erkölcsi szempontból. A tízparancsolat értelmezése. Alkalmi imák ünnepek szerint. *Egyházi énekekből*: Menjetek el békességgel, Isten szent há-zába bémegyek, Úr Isten, kész az én szívem, Vidám szívvel, víg zengéssel, Dicsőült helyeken, Közelb hozzád uram, Tebenned szent atyám, Az urnak házában, Óh seregeknek Istene, Adjatok hálát az Istennek.

4. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Történeti oktatás a vallás-erkölcsi nevelés szolgálatában.

Bibliai történetek alapján (Keresztelő János, Jézus születése, Jézus a templomban, Jézus megkeresztelése, tanítványok választása, a hegyi beszéd, a szombat, a bűnös asszony, Jézus és a gyermekek, a könyörülő szamaritánus, a tékozló fiú, a tiszta búzáról és a konkolyról, az elrejtett kincsről és a drága gyöngyről, a gonosz szolgáról, a szőlőmunkásokról, a farizeusról és a publikánusról, a végvacsora, Jézus a Getsemáné-kertben, Jézus megfeszítése, az első pünköst, Saul megtérése) Isten és emberek iránti kötelességeinkről; erény, vétek; élet, halál, jövő élet; bűneink megbánása (megtérés), álszenteskedés stb. Jézus, mint példánykép.

Napi események megbeszélése erkölcsi szempontból.

Az úri imádság és szeretet tanának értelmezése. Imák alkalom és ünnepek szerint.

Egyházi énekekből: Úr Isten az én imádságom, Tarts meg engemet, Mindenható fővalóság, Az Istenhez az én szómat, Dicsérlek, Uram tégedet, A kereszténységben, Krisztus ma feltámada, A pünköstnek jeles napján, Dicsér téged teljes szivem. Halottiak: Oh keserves jaj szó, Tovább már nem kisérhetünk.

5. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Történeti oktatás kimagaslóbb jeleseink életrajza alapján a vallás-erkölcsi nevelés szolgálatában.

Az egyház megalapítása (Pál apostol munkássága); az első keresztények istentisztelete és erkölcsi élete; a keresztény vallás elterjedése és a magyarok megtérése; az egyház tanába becsúszott téves tanítások, hitjavítás (Luther, Zwingli, Kálvin, Socinus), Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter (az unitárius vallás megalapítása); Koncz

Boldizsár, Almási Mihály (az óvári főiskola és piaci templom elvétele, a második főiskola építése; Szentábrahámi Mihály, Agh István, Zsuki László (a harmadik főiskola építése), Augusztinovits Pál, Kriza János, Brassai Sámuel, Berde Mózsa, a külföldi unitáriusok.

Szervezettanból: Egyházközségek (kebli tanács, közgyülés), egyházkörök, képviselőtanács, főtanács, az egyház főhivatalnokai (püspök, főgondnokok). Esperes, köri gondnok, pap, tanító (kántor), gondnok. Az unitárius egyház törvényben biztosított legfontosabb jogai. Iskoláink.

A napi események megbeszélése erkölcsi szempontból.

Imák alkalom szerint.

Egyházi énekekből: Az Úr én nékem őriző pásztorom, Mindenkoron áldom, Tebenned biztunk, Nosza istenfélő szent hivek, Legyen béke áldott Isten, Hiszek és vallok egy Istent, A királyi székben ülőnek, Legyen kedves az áldozat, Boldog vagy ember. *Halottiak*: Elbocsátunk szelid lélek, Jer temessük el a testet.

6. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

A vallás-erkölcsi nevelés betetőzése a szerzett ismeretek rendszerbe foglalása által.

Erkölcstanból: Az ember, mint erkölcsi lény. Kötelességei: önmaga (a szív tisztasága, szelleme és teste) iránt; embertársai (szülői, testvérei, rokonai és felebarátai) iránt; Isten iránt; kötelességeink hazánk és egyházunk iránt.

Hittanból: Isten és tulajdonságai, az ember és tulajdonságai, Jézus munkája, a szentlélek, egyház, biblia, vallás.

Szertartástanból: Istentisztelet, keresztelés, konfirmáció, úrvacsora, házasság, temetés, pap és tanító beiktatás, templomszentelés, papszentelés.

A napi események megbeszélése erkölcsi szempontból.

Imák alkalom szerint.

Egyházi énekekből: Oh felséges Úr, Szivemet hozzád emelem, Dicsőséges Úr Isten, Erős várunk, Jó Úr Isten, Vigyázz értem, Úr Isten, Szeret, imád, magasztal, Napsugárnak fénye ömlik, Mint a szép hives patakra, Hajnal mosolyg az éj után. *Halottiak*: Lételünk csak füst és pára, Már elmegyek az örömbe.

Ismétlő iskola.

I. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Bibliatörténet a biblia alapján.

A biblia története, a biblia részei (ó- és újtestamentum, történeti, tanító és jövendőlő könyvek).

Olvasandó: A zsoltárok, példabeszédek, Jézus élete és tanításai, Pál apostol leveleiből némely válogatott részek.

Pár bibliai vonatkozású költemény.

Egyházi énekekből: Előkészítés a következő vasárnapi istentiszteletre.

II. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Egyháztörténelem: Rövid egyetemes történeti áttekintés után Dávid Ferenc életrajzának, a kis tükör némely részeinek, Berde Mózes, Brassai életének olvasása.

Jeleseinkről írt pár költemény.

Egyházi énekekből: L. az I. oszt. anyagát.

III. osztály.

Hittan. Heti 2 óra.

Előkészítés a konfirmációra. (Hittan, erkölcstan, szertartástan, szervezettan.)

Olvasandó Péterfi—Marion: Az ember kötelességei és jogai. Smiles: Jellem, Kötelesség c. munkáinak egyes válogatott részei.

Egyházi énekekből: L. az I. oszt. anyagát.

Az unitárius gimnáziumi vallástanítás tanterve.

I. A vallástanítás célja.

A vallástanítás célja az, hogy növendékeink lelkében élő és öntudatos hit fejlődjék, amely jó cselekedetekben és a szeretet munkáinak gyakorlásában nyilatkozik meg, hogy tudásukat és erkölcsiségüket vallásos szellem hassa át, hogy tiszta világításban lássák és értsék meg egyházunknak, szertartásainknak és intézményeinknek a krisztusi kereszténységen való nyugvását s ez által vallásunknak buzgó hivei s egyházunknak lelkes tagjai legyenek.

II. A vallástanítás anyaga.

I. osztály heti 2 óra.

a) Izrael népének vallása az ószövetségi könyvek alapján. Bevezetésül általános bibliaismertetés. A megfelelő bibliai helyek olvasása.

b) Egyházi énekek az énekes könyv alapján, értelmezve, könyv nélkül.

II. osztály heti 2 óra.

a) Jézus élete és tanításai az újszövetség alapján. A Máté, Márk és Lukács szerinti evangéliumok olvasása.

b) Egyházi énekek, mint az I. osztályban.

III. osztály heti 2 óra.

a) Keresztény erkölcstan elemei. A vonatkozásban levő bibliai helyek olvasása s egyes szép mondások betanulása.

b) Egyh. énekek, mint az I. osztályban.

IV. osztály heti 2 óra.

a) Unitárius hittan a szertartások ismertetésével. Bevezetésül a különböző vallások rövid ismertetése. Előkészület a konfirmációra. A vonatkozásban levő bibliai helyek olvasása és szép bibliai idézések betanulása. Ezenkívül Pap Domokos „Dávid Ferenc élete“ című művének olvasása.

b) Egyházi énekek, mint az I. osztályban.

V. osztály heti 2 óra.

A keresztény egyház története, tekintettel az unitárius egyház kialakulására. A bibliából az apostolok cselekedeteiről írott könyv s ezen kivül kiváló egyháztörténelmi alakok élete és működésének olvasása.

VI. osztály heti 2 óra.

Az unitárius egyház története, szervezete és alkotmánya. Kiválóbb unitárius férfiak élet- és jellemrajzának olvasása.

VII. osztály heti 2 óra.

Társadalmi erkölcstan és életfilozófia, a különböző szociális irányok ismertetésével. Pál apostol korintusi leveleinek szebb részletei és Channing társadalmi irányú műveinek és Szitnyai Elek „Az életfilozófia problémái“ című művéből megfelelő részek olvasása és értelmezése.

VIII. osztály heti 2 óra.

Unitárius hittan. Hitelveinknek és szertartásainknak történelmi és tudományos megvilágításával. Pál római levelének és „Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX-ik század kezdetén“, Vallás és szabadság“ című művekből válogatott darabok olvasása és értelmezése.

III. Megjegyzések.

A gimnáziumi vallástanításnak ezen menetében három fokozatot lehet megkülönböztetni, u. m. *a bibliai, egyháztörténelmi* és *az erkölcs-hittani* fokozatok.

Ezek a fokozatok megfelelnek a keresztény vallás evoluciójának és a gyermeki lélek vallásos fejlődésének. A bibliai fokozatba az I—IV. osztály, az egyháztörténelmibe az V—VI. és az erkölcshittaniba a VII—VIII. osztály van fölvéve. Elvi szempontból kifogás alá csak az eshetik, hogy a bibliai fokozat végén a IV. osztályban már unitárius hittan van felvéve a tervezetbe. Azonban ezt megokolja egyházunkban érvényben levő és eddig helyesnek bizonyult az a gyakorlat, hogy növendékeink ebben a korban konfirmáltatnak, ami szükségessé teszi, hogy hitelveinket és szertartásainkat már itt megismerjék. De másfelől a IV. oszt. a gimnázium alsó tagozatának a befejezése, amelynek elvégzése után sokan elhagyják a középiskolát. Ezek nem bocsáthatók úgy el, hogy hitelveinkről és szertartásainkról kellőleg tájékoztatva ne lennének.

Az I-ső osztályban bevezetésképpen megismertetendő a biblia s annak beosztása; mert a dolog természete hozza magával, hogy előre megismerjék azt a könyvet, amelynek alapján folytatják tanulmányaikat. De ez az ismertetés nem lehet szakszerű s csupán a gyermeki lélekhez mért általános ismeretek közléséből állhat. Azután az ótestamentum elbeszélő és leíró részletei alapján megvilágosítandó Izrael népének vallása és erkölcse, de oly módon, hogy állandóan előtérben legyen az a tudat, hogy itt nem a saját hitünket és erkölcsi felfogásunkat látjuk, hanem a vallásnak egy régi alakját, amely maga is hosszas fejlődésen és tisztuláson ment keresztül.

A II-ik osztályban a Jézus élete és tanításai vannak felvéve az új testamentum alapján. A bibliai képek és történetek sokkal vonzóbbak, ha azok, amint a bibliában is vannak, egy élő személy körül csoportosulnak. Természetesen a szakszerűség és a tudományos kritika itt is mellőzendő, mert a gyermekek fejletlen értelme azt még nem birja meg. A fő dolog az, hogy lássák a gyermekek, hogy az ószövetségi vallásból miképpen nőtt ki Jézus s miképpen vezette az emberiséget t'sztább és fejlettebb vallási fogalmakhoz.

A III-ik osztály már az erkölcstan keretében a megelőző évben nyert bibliai ismereteknek a mindennapi élet viszonyaihoz való alkalmazását sajátítja el. Mi a teendője annak, aki Jézusnak igaz követője akar lenni? Mit kell tennie szülője, rokona, barátja, hazája és embertársaival szemben?

Az erkölcsi fogalmak megvilágítása után fölemelkedhetik a tanuló a hit tárgyainak az ismeretére. Ez a IV-ik osztály anyaga. Itt már lehet a kijelentéssel kapcsolatosan az eddigi bibliai ismereteket bővíteni és mélyíteni. Itt van helye annak is, hogy a keresztény vallás mellett a többi ókori népek vallásos fogalmaival is nagyjában megismertessük tanulóinkat.

A vallástanítás második foka az V. osztályban a ker. egyház történetével veszi kezdetét. Ennek keretében sok alkalom nyilik láttatni és éreztetni a tanulókkal azt, hogy a keresztényi szellem minő különböző alakokban nyilvánult meg, míg a reformációval rálépett a fokozatos fejlődésnek arra az útjára, amelyen a tudományok és általános műveltség terjedésével lépést tarthat. Az őskereszténység belső életének megvilágítására szolgál itt az apostolok cselekedeteinek az olvasása. De e mellett válogatott egyháztörténelmi olvasmányok útján lehet és kell a történelmi belátást mélyíteni s a vallásos buzgóságot élénkiteni.

Az unitárius egyház történetének, szervezetének és alkotmányának a megismertetése fejezi be a VI. osztályban a történelmi fokot. Fölösleges, hogy e tárgy fontosságát egyházunk szempontjából külön is kiemeljük. Küzdelmeink és szenvedéseink emlékeinek, fejlődésünk és haladásunk tényezőinek élénk bemutatása alkalmas eszköz arra, hogy az unitárius buzgóságot fokozza s az egyházias érzést ápolja. Ezeknek termékenyítésére szolgál kiválóbb történelmi alakjaink élet- és jellemrajzának az olvasása.

Az erkölcs- és hittani fokon már e vallástanításnak a mindennapi élettel kell szoros kapcsolatba jönnie. Még pedig a VII. osztályban az által, hogy a korunk társadalmát mozgató szociális eszmék és törekvések megismertetése és mérlegelése által sajátítsák el a tanulók azt a helyes életfilozófiát, amely a szép és jó élet folytatására segíti. Ezt a célt elősegíti a Korintusi levél mellett Channing társadalmi irányú műveinek és Szitnyai említett könyvének olvasása és értelmezése.

Végül a VIII. osztályban az unitárius hittant már a tudomány megvilágításában, más egyházak hittanával való viszonyában apologetikus módon lehet tárgyalni, hogy növendékeink unitárius önérzete kifejlődjék s vallásunk igazságait, célzatát és irányát megértve, azért lelkesülni tudjanak. Itt is a Pál apostol római levelének, valamint a jelzett, újkori vallásos irányú dolgozatok olvasása és értelmezése jó szolgálatot teszen.

Ezen terv megvalósítása érdekében szükséges a vallástani kézikönyvek egy részének kicserélése, illetve bővítése. Ezeken kívül kivánatos egy egyháztörténeti olvasókönyv egybeállítása úgy az egyetemes, mint az unitárius egyháztörténet tanításához.

Az is föltétlenül kivánatos, hogy tanulóink kezébe a teljes biblia ne adassék. Ennek a megokolása ahoz értők előtt fölösleges. Azonban egy ilyen válogatott szövegből álló bibliának a kiadása a mi viszonyaink között sok nehézséggel járna s annak rövides kiadására nem számithatunk: azért a ref. egyház által ilyen célból kiadott szemelvényes biblia használandó iskoláinkban is.

Ez a tanterv a nem unitárius középiskolákban tanuló, valamint a polgári fiú- és leányiskolákba járó unitárius növendékek vallásos oktatására is kiterjesztetik. Önként következik, hogy ahol a helyi viszonyok szerint össszevont órák tartása válik szükségessé, ott a tanterv a szerint módosúl. Azonban ez a módosítás kellő megokolással az E. K. Tanácsnak minden esetben bejelentendő.

Vallástanításunk sikerének azonban legjobb biztosítéka azzal foglalkozó lelkészeink és tanárainknak vallásos hite, ügybuzgósága és jó példaadása. Vallásunk és egyházunk érdekében elvárjuk azért, hogy mint megannyi világító szövétnek, úgy járjanak tanítványaik előtt.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Brassai Sámuel.[1]

A szorgalmas szerzőtől két évvel ezelőtt jelent meg még egy könyv Brassairól. Örömmel állapitjuk meg, hogy az első könyvnek általunk felsorolt több hibája és hiánya hiányzik ebből.[2] Nem új kiadás, hanem új könyv — amint a szerző az előszóban mondja — mely „az elsőnek tévedéseit és hiányait" pótolni s a Brassai nevéhez fűződő eredményeket „az életrajzból (!) akarja magyarázni"; kutatni igyekszik azokat „a feltételeket, melyek az eredményeket létrehozták", szóval Taine szellemében a környezet hatását, hogyan tükröződik az Brassai lelkében.

Brassainak majdnem egy századot befogó életét s ennek a hosszú életnek gazdag tartalmát két fejezet alá szorítja be. Egyik a fejlődés kora a 30-as évekig, melyet bezár nyomtatásban megjelent első értekezése az esztétikai gyönyörűségről. Másik egész további élete *korhatások* címe alatt. Egy utolsó fejezetben az eredményeket próbálja összefoglalni.

Nem tartjuk helyesnek, hogy Brassai egész életét a korhatások jelszó alá foglalja. Kétségtelenűl igaz, hogy Brassai minden önállósága és eredeti s mélyen járó gondolkodása mellett is a korszellem hatása alatt állott. Minden kérdésben állást foglalt, melyet az az eszmékben és mozgalmakban oly gazdag század fölvetett s még pedig többnyire kritikailag Az is tény, hogy írásaihoz majdnem mindig valamely alkalom, vagy kérdés fölvetődése adta az okot. Az is bizonyos, hogy környezete, olvasmányai hatását a legtöbbször ki tudjuk nyomozni. De mégis épen Brassait, aki több maradandó gondolatot termelt s kinek működése a nyelvtudomány terén egyenesen korszakalkotó, a korhatások általános szempontja alá helyezni, nem helyes gondolat.

[1] Fitz József: Brassai Sámuel. Új kiadás. Budapest, 1913. 418. l.

[2] L. Keresztény Magvető 1911.

Kisérjük figyelemmel a szerzőt, amint Brassai életén végig kalauzol.

Ott kezdi rajzat Torockó kies völgyén, apja és anyja foglalkozásainak leirásával. Első tanitója apja volt, kinek alakját nagy szeretettel rajzolja. Szenvedélyes könyvbarát, aki sokat olvas, nagy könyvtárat gyüjt s egészen sajátos egyéni mód'szerrel tanit: önerejére hagyja fiát s csak ott avatkozik be, ahol okvetetlenül szükséges a vezetés. Apa és fia szellemükben, jellemükben és külsőjükben is hasonlitanak. Apjától örökölte hatalmas termetét, derült nyugalmát, fogékonyságát s mindig éber munkakedvét. Anyjától, ki szeretettel gondozta a papi kert viragait, a növények iranti érdeklődést. Első olvasmánya a mindent maga csináló, a mindig magára hagyatott Robinson. Ez magyarázza fiatalkora érdeklodését a földrajz s a külső országok élete iránt.

A diákéletet is nagy szeretettel rajzolja a szerző, de magáról Brassairól szükön folyó kevés adattal. „Nyugtalan es telhetetlen szellem volt, ki ebbe is, abba is beleköstolt, de mindent, amibe kóstolt, az utolsó morzsáig meg is evett.“ Mondhatta volna: hasonlit Lessinghez, aki később, amint látni fogjuk, állandó olvasmánya lesz s nagy hatást gyakorol rá, akiről igazgatója azt mondotta, hogy olyan, mint az a ló, amelyiknek dupla porció kell, mert egy nem elég. Iskolái elvégeztével nevelősködik Makrayeknál, Bethleneknél, Kendeffyéknél s általában erdélyi arisztokrata családoknál. Utazá sokat tesz, a legkülönbözőbb emberekkel és viszonyokkal ismerkedik, ismeretei bővülnek, látóköre tágul, nyelveket tanul, nezetei tisztúlnak, itéletei világosodnak. Közben folyton olvas es tanul. Olvassa Locke-ot, Dubos apatot, Kantot, Batteux-ot, Hegelt, Márton Istvánt s ezekhez hozzá tehette volna még Wielandot, Lessinget, Herdert és Schillert, kikre maga Brassai ismételten hivatkozik, aztan Montesquieu-t, Ricardot, Smith-et. De könyvélményei mellett a szerelem is játszhatott szerepet életében, ha nem is nagyon jelentőset s aztán élvezte a természet szépségeit, melynek nagyszerű rendjéről a különben száraz stiliszta Brassai ódai lendülettel ír.

Ilyen előkészületek után jelen meg 1832-ben első eszthetikai értekezése a gyönyörűségről a Nemzeti Társalkodóban. De neve nem most, hanem később egy irodalmi botrány révén kerül forgalomba. Ez a Clio-pör Szilágyival, aki szemére veti, hogy iskolat nem végzett és klavirmester. Hirlapiró lesz, Méhes mellé bekerül a Nemzeti Társalkodó és Vasárnapi Ujság szerkesztőségébe. A leg-

különfélébb dolgokkal kezd foglalkozni. Széchenyi hatására Ricardo és Smith szellemében nemzetgazdasággal, aztán földrajzzal, az önnevelés kérdésével, a kölcsönös tanítás módjával. Cikket ír a politikáról és művelődésről, a henger- és gőzmalmokról, az első gőzhajóról és vasútról, a sürgönyről, szociális munkásgyűlésekről, a francia első esküdtszékről, a léghajózásról, a korabeli természeti tüneményekről, üstökösről, a koleráról, Anglia gazdagságáról és szegénységéről, a bankokról, melyeknek hatását a földmívelésre már kiemeli, szóval a legkülönbözőbb dolgokról. Ilyen tanúlmányokból ered a *Bankismeret*, melyet Concha legmeglepőbb könyvének mond s melyet a 48 előtti magyar közgazdasági irodalom legjobb termékei közé sorol.

Csoda-e, ha ilyen széleskörü munkásság láttára tanárrá választásának ellenzői azt hajtogatták: ex omnibus aliquid, ex toto nihil? De 1837-ben mégis egyhangúlag megválasztják Molnos Dávid utódjáúl, az unitárius kollégium tanárának. Székfoglaló értekezése: *Az idő s a nemzeti charakterek befolyása a historiaírásra*. Egyik meglepetés a kérdés filozófiai mélységű tárgyalása, „a későbbi milieu-elmélet szerint", mondja Fitz, aki nem veszi észre, hogy itt Brassai Montesquieu hatása alatt áll; a másik: a magyar nyelv a latin helyett. Tanítja a történelmet, földrajzot, mathesist. Foglalkozik a képek, térképek jelentőségével. Megindítja a *kék könyvtárt*, melynek első kötete a Számító Sokrates. Angol a forrása, s már most világos tudatában van az a későbbi módszertani elve, hogy előbb példákat dolgoztat s csak azután vonja le a szabályt. Foglalkozik a mathesis módszerével is, fordítani kezdi Euklides Elemeit, melyről később *A módszer*ben oly elismerően nyilatkozik. A zene is érdeklődése tárgya s már most mondja: „szükséges, hogy a muzsika a köznevelésbe nemcsak gyönyörködtetőűl, hanem a rendszert kiegészítő tannak is bevétessék." Most kezdődik Erkellel hosszú és állandó barátsága. Időtöltése a zongora. Bach, Mozart, Beethoven kedvelt szerzői. „A zongora volt életének első és legnagyobb, sírig tartó szerelme."

Vakációkon útazott vagy botanikus kirándulásokat tett társaságban. Igy Endlicherrel, ki egy ausztráliai repkény-fajt az ő tiszteletére *Brassaia actinophillá*nak nevezett. Megírta *A fűvészet elveinek vázlatát*, melyben Kanitz Darwin-ízű gondolatokat talált s már itt kimondja, hogy ne tömjük tele az elmét rendszerekkel, osztályozással, hanem figyeltessük a növények életét.

1839-ben igazgató lesz. Az ifjúság meglehetősen fegyelmetlen. Ő nem a törvénykönyvvel kezében, hanem egyéniségével, meggyőzéssel hat rájuk. De mindig az ifjúság pártján van. Mindjárt eltörli a *plágát;* nem annak kell adni, aki latin helyett magyar szót használ, hanem annak, aki magyar beszédbe idegen szót kever. Áldozatra kész, jóformán saját költségén teremt laboratoriumot. 1841 ben paedagogarcha lett. Működését azzal kezdi, hogy a tanítás nyelvéül a magyart ajánlja behozni. Módszeres kérdésekkel rendszeresen foglalkozik. Behozza a szakrendszert, mellyel megelőzi az Entwurfot. 1844-ben egy évi szabadságot kap, melyet Lipcsében tölt folytonos tanulmányozással. Sürgeti a szemléltetést, ásványokat növényeket gyűjt és gyűjtet. 1846 ban Pestalozzi évszázados emlékünnepén megalakítják az első erdélyi tanári kört. Latin nyelvtant ír, de főhatósága nem fogadta el s nyomtatásban nem jelent meg. *Laelius*ban a nyelvtanítással és tanulással foglalkozik s már itt felcsillan az ige centrális jelentősége, a mondat elsőbbsége a szó és hangok felett. 1845-ben megjelent az *Okszerü Vezér.*

1845-től logikát is tanít. Előtte Székely Mózes logikája járta, amely Fries és Hegel szellemében készült compendium. Logikai tanulmányokhoz kezd s 1858-ban megjelen lélektani alapon fejtegetett *logikája,* mellyel — mint az 1853—58 között megjelent legjobb filozófiai művel — az akademia Marczibanyi jutalmát nyerte. Nagy sikere volt. Toldy szerint „irodalmunkban hézagot pótol". Az Új Magyar Múzeum „nem ismer eddig ily nyomós dolgozatot irodalmunkban e tárgyról". Szilágyi Sándor pedig „ez irodalmi ág kiválóbb termékei közé" sorozza.

A 48-as idők viharai elsodorják tanári székéről. Pestre megy, kinevezik a Ludovica-Akadémia tanárának, de állását nem foglalhatja el. Visszatér, beáll Bem seregébe. Világos után bujdosik ő is, mint „compromittált, nótázott egyén". A borus évek alatt egyszer csak megint Pesten találjuk s itt írni kezd saját neve alatt. Biralja Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméit* s e biralat Concha szerint „szellemi láthatárának egyik legjellemzőbb vonasa" s „első és egyetlen behatóbb birálat" Eötvös művéről. Üres óráiban fordít. 1852 óta Szőnyi magángimnáziumában tanár. Ekkor indítja Kolozsvárt az első magyar ifjusági lapot, a *Fiatalság Barátját,* de nemsokára abbahagyja. Most írja *Algebrai gyakorlatkönyvét.* Sokat és behatóan foglalkozik zenével, zenekritikával, mert „e borus években a zene fejlődött legszabadabban". Hevesen támadja Wagnert, védel-

mére kel Liszt könyvével szemben a magyar zenének. 1855-ben megindítja a *Criticai Lapokat*, mely csak egy füzetig vitte ugyan, de fontos azért, mert Jósikának *A tudós leányáról* írt kritikájára Jósika egész könyvet írt. Szenvedélyes nagy irodalmi polemia lett belőle, melyben a kornak majd minden neves írója részt vett.

A klasszicizmus és romanticizmus kérdésében pálcát tör utóbbi felett, mely nem egyéb, mint tartalom nélküli fogalomvér. A női íróságot Gyulaival szemben megengedi elvben, de harcol olyan kivételek ellen, melyek az elvet rosz hírbe hozzák. Először ír nálunk Poe Edgárról. Polemizál Egressyvel, akivel szemben azt vitatja, hogy a színész nem a saját érzéseit viszi színpadra, hanem szerepet játszik, más agyában fogamzottat.

1859-ben megint tanára lesz az unitárius kollégiumban a mathesisnek, de tanít filozófiát és hébert is 1862-ig. Ekkor az Erdélyi Múzeum-Egyesület igazgatónak választja s lemond tanárságáról. Ez időben munkatársa Arany Szépirodalmi Figyelőjének és a Budapesti Szemlének. Nagy polemia kezdődik. Jósika sértve érezte magát Gyulai egy kritikájától. A kérdés ez: képezheti-e és mennyiben az író egyénisége birálat tárgyát? Brassai Gyulai pártján áll s igennel felel: az író egyénisége és műve elválaszthatatlan, mert a mű az író belsejének valódi tükre. Emberi jellemet csak szavakból és tettekből ismerhetni; az író műve pedig neki nemcsak szava, hanem tette is. Salamon Ferenc is beleszól a vitába: „Higyjétek el, az író oly hasonló művéhez, mint csak két tárgy lehet.“ Szemere, Jósika és Szász Károly az ellenkezőt vitatták.

Erős polemiája volt Mentovich Ferenccel is,[1] ki a Büchner, Vogt, Moleschott által képviselt durva, sivár és egyoldalú materializmus érdekében kelt sikra Brassaival; aztán Gyulaival a Vörösmarty „Bort megissza magyar ember“ soráról. Gyulai válaszában sok igazsággal, de nem bántóan, kedves kötődéssel jellemzi Brassait.

Múzeumi igazgató korában kezd foglalkozni a darwinismussal, mellyel lényegében egyetértett, csupán azokkal kel irodalmi harcra, akik Darwin elméletébe saját maguk gondolatait csempészik bele. Ekkor olvassa Burns-öt igaz szellemi gyönyörűséggel, melyről nyilt levélben számol el Gyulainak. Azért neki, mert ő egyedül méltatta figyelmére „azt az egyedül magam állította elvet“, mely szerint „a gyönyör az élvező szellemi tehetségeinek a mű által ébresztett mű-

[1] Részletesen l. Gál K. Brassai mint philosophus. Ker. Magvető 1898.

ködésében áll". Hogy a művész a leírás elemei, a kép vonásai közül csak annyit vegyen igénybe, amennyi elég arra, hogy az élvező az eszmetársulás hatalmas segélyével a többieket hozzájuk pótolni bírja.

Most az akadémiai viták következnek. *Az exact tudományok követelései* c. értekezését két tag visszaútasitó bírálatára nem vették fel az értesitőbe. Cikket írt *Az akadémia igazságáról*, s ebben fölfedi a kedvezőtlen birálatok valódi okát, a biralókkal t. i. régóta ellenséges viszonyban él. Az akadémiában így nem juthatván szóhoz, értekezését az Erdélyi Múzeumban adta ki. Ez időben jelenik meg három akadémiai felolvasása *A módszer*ről, majd *Logikai tanúlmányai*, melyben Mill Stuart induktiv logikáját támadja, mert a logika módszere csak a dedukció lehet.

1872-ben a kolozsvári egyetemen az elemi mathesis tanára lesz s itt működik 1883-ban bekövetkezett nyugdíjaztatásáig. De ezután is tanítja, mint magántanár, a szanszkritot. Belemerül a szanszkrit nyelv és irodalom tanúlmányozásába. Vitát áll Helmholtzcal, tanúlmányozza Schopenhauert s megalapitják Meltzllel az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokat*. Ebben kiadja németül első értekezését a gyönyörűségről, s elméletét a nyelvtanításról. Ezen a réven lesz neve ismeretes a külföldön, mint a nyelvtanítás reformatoráé, akkor, mikor nálunk korszakalkotó nézeteit még senki sem ismerte.

Nyugdíjaztatása után a telet Olaszországban tölti, fölkeresi az Acta munkatársait, megválasztják az Association des Italiens de Mérite tagjának. Itthon is egymást érik kitüntetései. 1885-ben az E. M. E. alelnöke, 1887-ben az akadémia tiszteletbeli tagja lesz. Ezután már csak a Dávid Ferenc-Egyesületben működik, hol több izben felolvasást tart. A hit és vallás kérdései lépnek érdeklődése előterébe.

Utolsó nagyobb műve az *Igazi positiv philosophia*, amely 1896-ban jelent meg. Öreg napjaiban nagy tisztelettel vették körül, de műveit nem igen olvasták. Concha írja valahol, hogy láttára mindig a százesztendős jövendőmondó jut eszébe. Sok mindent összeírtak róla. Nem vette, nem vehette komolyan. 1897 jun. 15-én születésének százéves fordulójára készültek. A király volt az első üdvözlője. Az akadémia, a múzeumegyesület, az egyetem, az egyház kiküldöttjei hódolattal adóztak érdemeinek. És ő jun. 24-én reggel csöndesen elaludt.

Mindezt a szerző könnyed, kellemes, élvezetes stilusban, hőse iránt való meleg szeretettel és odaadással mondja el. Valóban, olvasmánynak kellemes ez a könyv. De midőn ezt készséggel és örömmel ismerjük el, nem hunyhatunk szemet hibái és fogyatékosságai előtt sem. Nagy nekilendüléssel áll feladata elé s kezdetben bőven folynak értékes adatai és ismeretei. Szépen és színesen írja le Torockó fekvését, népét s e nép foglalkozását. Hosszasabban foglalkozik atyjával és a virágait gondozó anyjával, hogy kimutathassa egyéniségének azon testi, szellemi és erkölcsi elemeit, melyeket tőlük örökölt, hogy elénkbe tárja Taine milieu elmélete szerint azokat a hatásokat, melyeket természeti és szociális környezetétől nyert. Szépen és kellő ismerettel rajzolja az iskola állapotát, a tanítás módját, a diákok életét; de itt Brassai alakja már kezd halványulni. Igazolására azonban meg kell mondanunk, hogy itt Brassaira vonatkozólag gyér számú adat állhatott rendelkezésére. S talán ezért is van, hogy egy nehány téves adat is csúszott be előadásába.

Ilyen az, hogy a régi unitárius kollégium homlokzatán e jelszó állott: Egy az Isten (40. l.). Ilyen az is, hogy az unitárius kollégium játszókertjébe az utolsó diák, aki fákat ültetett, Kelemen Benjámin volt s hogy Molnos Dávid rektorsága idején véglegesen eladták volna Káli Nagy Lázárnak (40. l). A kert ma is megvan s a diákok ugyancsak rugják a labdát kedvező időben ma is s e sorok írója kezdő tanár korában a millennium évében maga is ültetett bele fát.

Tévedés az is, hogy Ürmösi Lajost következetesen mindig (56., 185., 188., 247. ll.) Ürmösnek írja. Azt talán nyomdahibának tudhatjuk be, hogy Boros Györgyöt (235. l. aljegyzetében) Borbélynak kereszteli el, valamint azt is, hogy a 243. l. első aljegyzetében 1868 áll 1898 helyett.

Tévedés az az állítása, hogy Brassai „a katechizálást utálta" (151. l.). Sőt a módszerben egyenesen útasításul adja, hogy az eszmék átadásának egyik módjánál, a szóbeszédnél a katechetikai módszer legyen az uralkodó, de nem az a német fajtája, mely a gyermek gyorsan járó, szökellő, eleven eszét vezető szalagra köti s szabad mozgásában akadályozza s melyet a francia gyerekek valósággal kikacagnának. Nem tudom ugyan bizonyítani, de kétségem van aziránt, amit Fitz állít, hogy logikájának kéziratából „pontos kivonat" volna az Igazi positiv philosophia egy része (169. l.). Helytelen beállítása a tényeknek s megtévesztésre alkalmas azt állítani, hogy „logikájában csak részletesebben magyarázta a Gyö-

nyörüség tételeit" (176. l), valamint az is, hogy az *Igazi positiv philosophia* is tulajdonképen birálat (390. l.). Hiszen igaz, hogy a Comte-féle positivizmussal szemben állást foglal, azt birálja, de csak azért, hogy a maga filozófiai *rendszerét* a contraria iuxta posita magis elucescunt elvénél fogva annál szemléletesebben, annál érthetőbben elönkbe adja. *Rendszerét* mondom s ezzel kifogásolom azt a másik állitását is, hogy ő „még tudományos működésében sem dolgozott ki egyetlen rendszert sem" (65. l).

Aztán ellenmondásai is vannak, melyeknek eltüntetésére gyors dolgozás közben nem ér rá. „Hajlamai, természete szerint művésznek kellett volna lennie," de témáit addig elemezte, míg minden poetikus izük elveszett s mikor írni kezdett, már túl volt a művészi alkotó erőn (63 l): de egy másik lapon „kritikusnak született" (358. l.). Ismét másutt: „nem volt alkotó művész" (369. l.) s ugyan azon lapon egy nehány sorral hátrább: „öntudatos művészi érzéket nem lehet elvitatni tőle". A módszerről szóló értekezéséről jellemzése tele van hibákkal és ellenmondással. Egyszer azt mondja, hogy „néha hosszadalmas, mintha nem volna mondanivalója (285. l.), másutt, de ugyanazon lapon: „ebben a könyvében a rövidség és egyszerűség kedvéért deduktiv módon ir". „Úgy látszik — mondja Fitz — sietve irta; erre vallanak a közbeszúrt jegyzetek, néhol a rosz magyarság, a filozófiai stilus . . . Pongyolaságában és gondolataiban olyan ez a könyv, mint a homoksivatag, melyben aranypor van." A sietve írásra csak az a megjegyzésem, hogy ez értekezés alapelveit megtaláljuk már egy 1861-ben megjelent cikkében,[1] melynek 10 pontja közül a 8 első képezi tulajdonképen alapját a módszerről szóló értekezésének, amely csak 1867-ben jelent meg. De módszeres elvei tulajdonképen már a 40 es években ki voltak alakúlva, amint maga a szerző is helyesen rámutat. Az ejthette itt tévedésbe a szerzőt, hogy Brassai e munkája végén kijelenti, hogy irása közben egyetlen egy methodikus könyvet sem vett kezébe s ennyiben igényt tart az eredetiségre. De hát ez nem jelenti azt, hogy sietve irta. Hogy közbeszúrt jegyzetei vannak? De hát Brassainak melyik művében nincsenek ilyenek? Hiszen épen ezt vetik szemére ellenfelei s egyszer épen Gyulai gunyosan mondja, hogy nagy tudományát e jegyzetekbe rejti, mert magából az értekezésből a kevésbé fontosak kiszorítják (248. l.). Brassainál a rosz magyar-

[1] Rövid elmélkedés az iskolaügy felett. Ker. Magvető 1861.

ságra nem hiszem, hogy példát lehetne találni. S a filozófiai stilus? Ez talán nem hátránya egy filozófiai tárgyu értekezésnek?

Aztán van egy pár naivság is állításai között, amit szintén nem hagyhatunk említés nélkül. Ezek közé sorozzuk azt a különben jóindulatú kérdést: vajjon nem járult-e ez a kicsinyded körültekintés is (t. i. hogy napsugárral gyújtott pipára s chemiailag főzte a fekete kávéját) hozzá, hogy oly nagy tudós lett?" (260. l.). Ilyen ez is: „Szakember ugyan miben sem volt; de mindenhez hozzászólt s mindent ő akart érteni leglobban. S valóban bajos lett volna őt valamiben lefőzni" (94. l.). Naivság ez is: az utolsó időben „már hatvan nyelvet tudott" (341. l.), de maga a szerző is megsokalja ezt s arra mérsékli le, hogy „igen sokat tudott". Hőse iránti elfogultság mondathat csak ilyen naivságot a szerzővel: „Hiszen olyan pedagógiai mű, melyet Brassai nem ismert volna, talán nem is létezett" (150. l.). Naiv módon szól Hegel filozófiájához s odáig megy e jóhiszemü önbizalmában, hogy Péterfy Jenő öngyilkosságát a Hegel bölcsészete által megingatott önbizalom hiányának tulajdonítja (329. l.).

Szerkesztésbeli hibákat is követ el, melyek az együvé tartozó tárgyakat szétszakítják s a tárgyak szerinti eligazodást és áttekintést megnehezítik. Brassai olvasmányait pl két külön fejezetben tárgyalja, egyszer a fejlődés korában (76—82. ll.), másodszor neveléselméletének forrásai címen (163—166. ll.); de ezen kivűl az egyes tárgyaknál szétszórtan is s mégsem teljesen. Módszerét is két helyt (146—154. és 285—290. lapokon); külön két cím alatt tárgyalja polemiáját Mentovichcsal (243—247. ll.) és a materialistákkal (282—284. ll.); két fejezet alatt tárgyalja Brassai magánéletét otthonában (259—293. ll.) és alkonya címén (335—348. ll.)

De ideje már rátérnünk a könyv harmadik fejezetére, melyben a szerző az *eredményeket* próbálja összefoglalni. Brassainak „belső szemlélését" vizsgálja s ezen azt érti, hogy milyen beállításból értékeli a világot. Brassai a tudományt nem magáért, hanem gyakorlati haszna szempontjából tekinti. A tudomány nem cél, hanem eszköz, hogy jobbá, könnyebbé tegye az életet. Ez a Vasárnapi Ujság programmja. A logika feladata is az, hogy gyakorlati célt szolgáljon. A nyelvet az emberiség tekintetéből vizsgálja meg. A módszerben a tantárgyat nem magáért, hanem az elmebeli képességek fejlesztése szempontjából értékeli. De téves Fitznek az az állítása, hogy Brassai valamely kiváló egyéni képességet akarna különösen

fejleszteni s ezzel a szaki irány malmára hajtaná a vizet. Brassai irásaiban nem találtam ennek nyomát. Ez a gyakorlati szempont vezeti a filozófiában is. „Metafizikával nem foglalkozott — mondja tovább a szerző — mert attól valami gyakorlati eredményt nem várhatott." S három sorral hátrább: „Keresi a különböző tudományokban a közös elvet és azt reméli, hogy felfedezheti az összes jelenségeknek közös végokát" (353. l.). Hát ez mi, ha nem matefizika? S hát az *Igazi pozitiv filozófia* mi? S miért volna a leggyakorlatibb bölcseleti tudomány az ismeretelmélet? Ime néhány sorban annyi homály, annyi ellenmondás.

A szerző helyesen veszi észre Brassai elméjének kritikai vonásait. Első dolga, hogy minden felmerülő jelenséggel, kérdéssel és problémával szemben állást foglal S álláspontja mellett bátran, szilárdan és rendithetetlenül kitart. Sokszor a makacsságig is. Nem egyszer vetették ezt szemére. Szelleme kialakulására nagy hatással volt Locke, aki Fitz szerint Brassai világnézetének főforrása, Kant pedig szabályozója Én azt merném állitani, hogy nagyobb hatással volt rá általában az angol filozófia és az angol tudomány. A Számító Sokrates forrása angol s filozófiájának alkotó elemei szintén angol eredetre mutatnak. S itt az associationak az egész lelki életre kiterjedő arra a fontosságára gondolok, melyet ez a törvény Brassai rendszerében elfoglal. Brassai ezt a törvényt Lockenak tulajdonítja s azt mondja róla: „ha ő Keppler volt az ideák alkotmányára nézve, nem támadt még utána Newton, ki az ideák társítását, mint a psychologiai világ gravitatiója törvényét felkapván, azt oly sok, eddigelé megfoghatatlan lelki jeleneteknek világositására és megértetésére használja s alkalmaztassa." Itt helyesbitenünk kell Brassai állítását. Az ú. n. asszociaciós pszichológia, melynek ő egész életén keresztül következetes hive, először Hartleynál (1705—1757) s majdnem vele egy időben Humenál (1711—1776) jelenik meg a 18. század közepe táján, legalább is a szó népszerűségét neki köszönhetjük. Ők az összes lelki folyamatokat a képzetek társulásából, kapcsolódásából magyarázzák. Igaz, hogy Locke (1632 1704) s ennek az értelemről szóló műve megelőzi mindakettőt s az ő tapasztalati ismerettana, melyhez Hume is csatlakozott a rationalissal szemben, az ő s a Kant nevével kelt győzelmes hódító útjara s velük szemben Hartley jelentősége elenyésző. De mégis az asszociáció centralis s minden lelki folyamaton domináló jelentőségének ő volt első következetes hangoztatója. Ez a

pszichológia a 18. században kissé egyoldalúan intellektuálisztikus jellegű, melyben az egységes lélek más irányú — érzelmi és akarati — tevékenységei nem találnak kielégítő magyarázatot. S kétségtelen, hogy ez az egyoldalúság Brassai filozófiai és pedagógiai rendszerében is megvan, melyben az érzelmi és akarati élet nem jutnak kellő kifejtésre. Gondoljunk csak módszerére, melyben egyetlen egy helyt van szó a történelem tárgyalása rendjén Herbartra emlékeztetően „a kedély rovata alá tartozó eszmékről". S gondoljunk arra a levélváltásra, melyben Concha azt kifogásolja, hogy „az akarat üres erő" lévén, nincs honnan vegye a becslés mértékét. Igaz, hogy Brassai erre azt feleli, hogy „üres szó vagy meddő ok, hímezés-hámozás nélkül szólva, nonsens". Az is igaz, hogy Medveczkynek a normativ elvek jelentőségét tárgyaló munkáját birálva az akaratot feltétien úrnak, parancsolónak állítja s ennélfogva képtelen állításnak azt, hogy az akaratnak motivumának kell lenni: „*az akaratot irányzó törvény* oly három szó, amely csodálkozik azon, hogy mikép került egymás társaságába". Tehát foglalkozik az érzelmi és akarati élettel is, de úgy látom, hogy az associáció törvényét nem terjesztette ki az érzelmi és akarati életjelenségekre is, habár már 1832-ben tudja, hogy ez a törvény sok, eddigelé megfoghatatlan lelki jelenség magyarázására alkalmas. S fennebb idézett felfogásával csodálatosan egyezik J. St. Millel, aki az asszociációról így ír: „Ami a gravitáció, törvénye az astronomiának, a szövetek elemi sajátságai a fiziológiának, ugyanaz az asszociáció elve a pszichológiának."[1] Csak a 19. század további folyamán fejlődött a lélektani tudomány odáig, hogy az asszociáció törvényével egységes magyarázatot nyert az egész lelki élet mindhárom irányu működésében.

De abban már nem maradt el, hanem messze megelőzte korát, hogy az asszociáció által magyarázta a művészi szép által keltett gyönyörűséget. Ő az eszthetikát nem deduktiv módon a szép meghatározásával kezdi. Mert szilárd meggyőződése, hogy az esztétika induktiv tudomány, tehát a kutatásnak alulról kell kezdődnie. A szépművek által keltett gyönyör nem a tárgyakból, hanem magunkból ered, midőn szellemi tehetségeinket az a mű működésbe hozza. A leírás elemei, a kép vonásai közűl csak annyi kell, amennyi elég arra, hogy az eszmetársulás segélyével a többieket hozzájuk pótolni

[1] Bain: Neveléstudomány. Ford. dr. Szemere Samu. Budapest, 1912. 28. l.

birja. Ebben a gondolatláncolatban két szem hívja ki különösen a figyelmet. Egyik az asszociáció magyarázó elve az esztétikában. Fechner csak 1876-ban [1] jő rá alulról induló esztétikájában (Aesthetik von Unten; ezzel szemben a deduktiv vagy Aesthetik von Oben) az asszociáció rendkivüli fontosságára. [2] Utána elfogadják Carriere, H. K. von Stein, nálunk Beöthy Zsolt egyetemi előadásaiban, s Pekár positiv aesthetikájában. De Brassai és Fechner további sorsa nem egyenlő. Fechnernek egy 1866-ban e szellemben tartott felolvasása fiaskót csinált ugyan, de könyve megjelenése után felfedezték és méltányolták. Brassai értekezése azonban ma is ott van valahol a Nemzeti Társalkodóban eltemetve.

A másik figyelemreméltó mozzanat az, hogy Lessing esztétikai alapvető elve, melyet a Laokoonban oly lucidus elmével fejteget a festészet és költészet határairól, először Brassainál jelenik meg irodalmunkban. Fitz az *anyag iránti hűség*nek nevezi ez elvet, melynek lényege az, hogy a művész maradjon anyaga határai között. A költő anyaga a nyelv, művészete, jelleme időbeli, őrizkedjék tehát térre számított hatásoktól. A leírást hagyja a festőnek. Amint Homeros is a leírást cselekménnyé, elbeszéléssé változtatja. Helena szépségét nem leírással, hanem hatásával érzékelteti. Nem érintjük Brassai érdemeit, ha rámutatunk arra, hogy e gondolatokat Lessingtől vette át; aminthogy Lessing korszakalkotó jelentőségét sem kisebbíti az, ha tudjuk, hogy neki meg Dubos apát szellemes és eredeti gondolatokkal telt könyve volt a forrása. [3]

Szoros kapcsolatban vannak filozófiai és lélektani nézeteivel módszertani elvei. Egész gazdag életének legkedvesebb s mondhatni egyedüli foglalkozása volt a tanulás és tanítás. Nem csoda, ha mindkettő lényegébe mélyen belepillantott. Felméri Apáczaival s Comeniusszal emlegeti egy sorban s módszeres útasításaira azt mondja, hogy bármely nemzet pedagógusának is becsületére válnának. A nevelés céljának az elme képességeinek kifejlesztését tekinti, hogy lehessen a tanuló hasznos állampolgárrá. A tanító elengedhetetlen feltétele kellő filozófiai műveltség, különösen a lélektanban való jártasság; de másfelől az a mens divinior atque os magna sonaturum, melyet nem a tanulmány, hanem a természet

[1] Vorschule der Ästhetik.

[2] L. Gál K. Brassai mint philosophus. Kolozsvár, 1899. 4—12. ll.

[3] Dr. Gál Kelemen: Dubos hatása Lessingre. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1898. 542—568. ll.

bőkezűsége nyujt. Munkája hasonló a földmíveséhez, aki a magot elveti s tűrelmesen várja az időt, míg az kikél, sudárba szökken és megérik. A tanítónak is magvakat kell elhintenie. De mennyit és hogyan? *Keveset, jól* és *lassan.* Keveset, mert a didaktikai materializmus „kóstoltató módszere" lélektani járatlanságot árúl el, midőn „a minden áron való haladás" szellemében valósággal az ismeretek özönébe fullasztja az elmét. Az elme nem végtelen mennyiségű vizet felfogó szivacs, hanem inkább dialytikus hártyához hasonlítható, melynek a nedvességet, az átadott eszméket nemcsak be kell fogadnia, hanem fel is dolgoznia Keveset, mert a műveltségnek nem az ismeretek sokasága, hanem kevésszámú, jól rendezett eszmék s megszerzésök által iskolázott s helyesen ítélni tudó elme az ismertetője. Keveset, mert a lélek úgy van alkotva, hogy a tudat középpontjában egyszerre csak egy-két képzet állhat s a figyelem egész intensitásu fényét csak ezekre vetítheti. Erre az utóbbi érvre csak a későbbi fiziológiai vagy kisérleti lélektan bukkant rá; de annál erősebb Brassai igazsága, kit az anyag kiválasztásánál következetesen és soha nem tévedőleg a keveset elve vezérel.

És *lassan,* mert a lélektani folyamatoknak épen úgy időre van szükségük, mint a fiziologiaiaknak. S a türelmetlenség, a sietség sehol jobban meg nem boszulja magát, mint itt. Azoknak az átadott képzeteknek meg kell foganniok a tanuló lelkében, csirázniok, szárba szökniök és érniök kell. S mindezekre idő szükséges. Mit szólnánk ahhoz a kertészhez, aki félig, vagy sehogysem fogant törzsekbe új csemetéket akarna oltani? Ez lehetetlen és képtelen vállalkozás s mi, akik a kor unszoló szelleme hatása alatt állunk, napról-napra erre vállalkozunk, mikor hétágú tölcsérrel akószámra töltjük az ismereteket a tanuló fejébe. Ez lehet minden egyéb, de nem észmívelő, elmefejlesztő eljárás s pszichologiai tudatlanság szüleménye az olyan tanulmányi terv, amely a minimum szerint szabja ki az időt egy-egy tantárgy tanítására.

De már is hosszúra nyúlt fejtegetésünket be kell már zárnunk s azért mellőzve azokat a módszertani útasításokat, melyeket a jól elve érdekében sohasem tévedő következetességgel ad, röviden meg kell még említenünk nyelvtudományi és tankönyvírói működését. Nyelvtaníró munkásságát Pálfi Márton ismertette egy szeretettel és hozzáértéssel megírt tanulmányában.[1] E munkásságában korszak-

[1] Az Okszerű Vezér s Brassai nyelvtaníró munkássága. A kolozsvári unitárius kollégium 1899—900. évi értesítője.

alkotó az, hogy a nyelvtan középébe a *mondatot* helyezi s ezzel évtizedekkel előzött meg minden grammatikát. Mert szerinte a beszéd nem hangokból, nem is szavakból, hanem mondatokból áll. Minden nyelvi jelenség csak a mondatban és a mondaton belül leli magyarázatát. E helyes elv utána csak későre s csak lassan halad előre, Simonyi nyelvtanaival s az 1883. évi tantervben. Ebben Brassai „merészen újító szelleme nyilatkozott meg“; „eseményszámba menő, korszakos vállalkozás“ volt ez. Az ú. n. „összevont mondat“ elméletét már 1847-ben tönkretette, amire nyelvészeink csak Kernen (1883) s Burghauseren (1891) át jutottak rá. Itt is megtanultuk a helyes elméletet, ami magyar elmében született — németektől.

S hogy a pohár csordultig teljék, nemrégen felfedezte Kaiblinger,[1] hogy Viëtor, aki 1882-ben Németországban a nyelvtanítás terén reformmozgalmat indított, ismeri Brassai nyelvtanítási reformeszméit, hivatkozik rájuk s ezek között sok olyan van, minő a meglevő nyelvtanítási módszerek tudományos birálata, a szavaknak és nyelvtannak a mondat alapján induktiv úton való tanítása, a példáktól való irtózás, a beszéd gyakorlása stb., ami a mai nyelvtanítási reformnak is követelménye. Érdekes az a harc, melyet Brassai az ő eszméjéért, a prioritásért vív, a megnemértés vagy a még bosszantóbb észre nem vevés ellen. S míg mi itthon észre sem vesszük őt, oda kinn felfedezik s most már megint elfogadjuk reformelveit — német kézből s megkérődzük méltatását — német ajánlás után.

Egyébiránt magyar nyelvtudományi munkásságát többen méltatták már, akik közül Simonyi helyesen állapítja meg, hogy tulajdonképpen ő inditotta meg a magyartalanságok ellen irányuló mozgalmat. Legnagyobb tévedésének azt mondja, hogy a nyelvet valami teljesen befejezett logikai szerkezetnek mondja, holott minden nyelvben sok a logikátlanság, melyek sokféle lélektani és történeti hatások kereszteződéséből magyarázódnak. Erdélyi Lajos, ki az „öszzevont mondat“ elméletét nagy tanulmánnyal fejtegeti, kimondja, hogy „modern mondattani irodalmunk Brassaival kezdődik“. Kicska Emil szerint „Brassai sokkal mélyebben pillantott be a mondat szerkezetébe, mint akármely nagynevű német tudós, Gabelentz, Kern, Wegener stb. Steinthallal egyetemben“. Kocsis Lénárd szerint pedig

[1] Dr. Kaiblinger Fülöp: Brassai nyelvtanítási reformja. Budapesti IV. ker. főreáliskola 1909—10. évi értesítője.

Brassai „legfontosabb felfedezése“ a mondatrészek függésében a kétféle viszony (t. i. a dologi s a szórendtől s főkép a hangsúlytól jelelt) megkülönböztetése.

Fitz nagy szeretettel megírt könyve egy nehány ismertetésben részesült. A többek között Babits Mihály a Nyugatban lesajnálja őt is, Brassait is, mint „hibás körben mozgó, célvesztett életeket“, mint „magántudósokat“. Ítélje meg már most maga az olvasó, hogy elveszett, haszontalan élet-e a Brassai élete s haszontalan és felesleges munkát végzett-e Fitz, ki ezzel a meleg szeretettől súgárzó könyvvel szép emléket emelt magának s Brassainak?

Dr. Gál Kelemen.

KÜLÖNFÉLÉK.

Előfizetési felhivás a Keresztény Magvető tárgymutatójára és tartalomjegyzékére.

Lapunk előfizetőinek, az érdeklődőknek, a közkönyvtárak vezetőinek szives tudomására hozzuk, hogy, amint már jeleztük, a Keresztény Magvető tárgymutatója és tartalomjegyzéke szeptember elsejére megjelenik és szétküldését is megkezdjük.

Régen érzett és elpanaszolt hiányt igyekeztünk pótolni, mikor folyóiratunknak tárgymutatóját és tartalomjegyzékét kiadtuk. A Keresztény Magvető most a 48-ik évfolyamát írja, mindez ideig azonban tartalmáról tájékoztató nem volt, pedig az egyes évfolyamokban felhalmozott anyag értékénél fogva megérdemli, hogy ismerjék és számon tartsák. Különösen fontos az egyháztörténetirónak, de becses adatokat szolgáltathat napvilágra hozott és feldolgozott anyagával a művelődés- és irodalomtörténetirónak is. Elméleti cikkek és dolgozatok szintén elég nagy számmal vannak, a legkorábbi évfolyamokban pedig gyakorlati irányú egyházi dolgozatokat is közöltek, imákat, ágendákat és beszédeket.

A munka két részre oszlik, a *tárgymutatóra* és *tartalomjegyzékre*. A tárgymutató összeállításában a gyakorlati szempont volt az irányadó. Nyolc részt találunk benne: 1. Imák, 2. Költemények, 3. Ágendák, beszédek, 4. Hittan, bölcselet, 5. Nevelés, oktatás, 6. Történet, irodalom, 7. Irodalmi értesitő, 8. Különfélék. — A tartalomjegyzék szerzők szerint mutatja az anyagot s így tájékoztat a lap munkatársaira és azoknak működésére vonatkozólag és az anyag felkeresésében is segitségünkre lehet, ha ismerjük íróinknak munkakörét.

A munka kilenc és fél nyomtatott ívre terjed a Magvető jelenlegi alakjában és papirjára nyomva, úgy hogy az előző kötetek közé helyezhető; ára 4 korona s az összeg előzetes beküldése esetén díjmentesen küldjük. A tisztelendő esperes és lelkész urakat kérjük, méltóztassanak figyelemmel lenni, hogy egyházközségeik könyvtárából ne hiányozzék ez a nálunk egyetlen ilyen irányú munka, melyre a kutatóknak, a búvárlóknak lépten-nyomon szüksége lehet.

Kolozsvár, 1913. augusztus 30.

A szerkesztő kiadók.

A jezsuiták Németországban. A jezsuitákra vonatkozó törvényjavaslat nagy nyugtalanságot idézett elő Németország prot. köreiben. *Von Zedlitz* így szólt e kérdésről: Kevés kivétellel az összes protestánsoknál, bármely irányhoz tartoznak is, mélyen meggyökerezett az a meggyőződés, hogy a jezsuita-rend harci intézmény a protestantizmus ellen és hogy ők a rendben a protestantizmusnak halálos ellenségét látják. Ez nem valami jogosulatlan képzelődés. Ez a meggyőződés a jezsuita-rend történelmén és tevékenységén alapszik, amelyből szükségképen következtetni kell, hogy a protestantizmussal való elvi ellenségeskedése a rend lényegéhez tartozik. Ezért a jezsuita törvény eltörlése okozta izgalom a németországi protestantizmus köreiben úgy hatott, mint egy hadüzenet s a jezsuiták beengedését harci fenyegetésnek érezték és fogták fel. Ez természetesen harcias hangulatot teremt a prot. táborban az egész vonalon. Ezért azt kívánjuk, hogy a mostani állapot fennmaradjon a felekezeti béke fenntartásának érdekében.

A birodalmi gyűlésben a törvényjavaslatot febr. 19-én tárgyalták először. *Spahn* képviselő előadásában kifejtette, hogy a jezsuita törvény a vatikáni concilium után következett „mesterségesen szított és nem igaz hangulatból" keletkezett. Harci törvény a kath. egyház ellen. A vallási béke érdeke követeli, hogy ez is eltünjék, miként kulturharcot felidéző más törvények is eltüntek. Azokban a túlnyomólag prot. országokban, melyekben a jezsuiták a vatikanum óta ténykedhettek, a vallási békét sohasem zavarták meg. A politika terén nem működnek, mert rendszabályaik megtiltják ezt nekik. S amenynyiben egy tag mégis működött, az mindig a rendfőnöknek nehezen megnyert beleegyezésével történt. Némely esetekben jogosak is voltak az aggodalmak. De egyes hibákból, tévedésekből jogot formálni arra, hogy az egész rendet fizikai erővel lehetetlenné tegyék azzal, hogy kitiltják az országból, erre nincs joga sem a népnek, sem a törvényhozónak. „Kérdezem a komolyan gondolkozó nem kath. keresztényeket, mi érdekük van abban, ha a katholikusok hiányos lelki gondozása folytán a katholikusok nagyszáma hitétől elszakad". A vezető államférfinak napjainkban minden érdeke az, hogy a keresztények vallásos fejlődése elébe mesterségesen ne állítson akadályokat azzal, hogy a rendet kitiltja. A jezsuitákat a katholikusok tevékenységükért visszakívánják. Hogy a lelki gondozásban mennyiben van rájuk szükség, abban a püspökök döntenek. Az utolsó tárgyalás óta 250 határozat jutott kezeihez, melyben a törvény megszüntetését követelik. Ebből láthatni a kath. népesség érdeklődését. A szociáldemokraták a törvény eltörlése mellett szólottak, nem a jezsuitákért, hanem azért, mert ők minden kivételes törvénynek ellenségei. A nemzeti liberalisok és a konservativok a centrumpárt javaslata ellen foglaltak állást. A néppárti *Müller* így szólt: „Barátaim egy része a fennálló törvény 1. §-a ellen van, mert ez a törvény kivételt teremt. De barátaim nagyobb része a centrum javaslata ellen szavaz, mert a vallási béke megzavarásától fél. Pártom többsége a jezsuita rendet a máshitűekkel való harc egy szervének tekinti. A törvény megszüntetése tehát az ellentéteknek nem gyöngítését, hanem élesítését jelentené. A törvény esetleges eltörlése után az egyes államok illetékessége a jezsuiták viszonyainak szabályozására fenn fog maradni.

A lengyelek a javaslat mellet, a birodalmi párt ellene beszélt. A javas-

lat a harmadik olvasásban vita nélkül ment keresztül A kormány tagjai közül senki sem volt jelen a tárgyaláson. A javaslatot tehát a centrum, a szociáldemokraták, a lengyelek, elsassiak, a dán *Hansen*, a haladó *Payer*, dr. *Braband* és *Kerschensteiner* szavazatai vitték keresztűl.

A jezsuita törvény eltörlése ellen mozgalom indúlt meg. Febr. 19-től márc. végéig 500 tiltakozó határozat keletkezett. Az „Ev. Szövetség“ eisenachi közgyűlésében következő határozatot hozta: „Az ev. szövetségnek Eisenachban tavaszi közgyűlésre összejött elnöksége a német prot. érdekek megóvása céljából kifejezi határozott várakozását hogy a szövetségi tanács a birodalmi gyűlés határozatához a jezsuita törvény eltörlését illetőleg hozzájárulását meg fogja tagadni. Az elöljáróság a centrumtól és lengyelektől indított, a szociáldemokratáktól támogatott, de a többi pártoktól nem támogatott követelésében a lényegében változatlan jezsuita rend teljes mozgási szabadságának hadizenetet lát a prot. nép ellen, amely a felekezeti békét és nemzeti jóllétet komolyan veszélyezteti.

A jezsuiták különben, úgy látszik, akadálytalanúl működnek. Mühlheimben a törvény ellenére missiót tartottak. Bajorországban nyílvános előadásokat tartanak, tömegesen telepednek le.

Alkohol és halandóság Franciaországban. A halandósági arány Franciaországban (17·98%) magasabb, mint Németországban, (17 17) Svájcban, (16·09) Belgiumban, (15·77) Angolországban (14·45) és Hollandiában (15 07). Pedig éghajlata kedvező, a lakosság vagyonilag jóllétnek örvend. Mirman, a francia közegészségügyi és népjóléti intézet igazgatója azt mondja erre nézve: „a legminuciózusabb megegyezés található azon département ok között, amelyekben a legtöbben halnak el tuberkulózis folytán és azok között, amelyekben a legtöbb alkoholt fogyasztanak“. Hogy milyen káros hatása van az alkoholizmusnak az egészségre, azt bizonyítja a párisi Szent Antal kórház igazgatójának Jacquet Lucien-nek a köztársasági elnök előtt tett nyilatkozata: „Megkérdeztem összes betegeinket 1912. máj. 1-től kezdve az általuk elfogyasztott szeszes ital mennyiségére s élő vagy meghalt gyermekeik számára nézve s úgy találtam, hogy 111 beteg, aki mérsékelt alkohol fogyasztó volt, 66 gyermeket veszített; 80 erős alkohol-fogyasztó beteg 73 gyermeket; 117 beteg, akik nagyon erős alkoholisták voltak, elveszített 220 gyermeket. E rettenetesen lesújtó számokból és tényekből nyílvánvaló, hogy az alkoholizmus egyik oka Franciaország fokozatos néptelenedésének, de viszont az is nyilvánvaló, hogy a szeszárusító helyek szaporitása az alkoholizmust is emeli.“ A születése száma Franciaországban alig múlja felül a halálozások számát. Lakossága 39 millió s Olaszország 10 év múlva utoléri és elhagyja Franciaországot, amely így utolsó lesz a hat nagyhatalom közül. S Franciaország ezen elmaradása egy emberöltő alatt következett be. 1865 körül elhagyta Németország, 1880 körül Ausztria és Magyarország s most Olaszországon a sor.

Az egyház és az állam szétválasztása Franciaországban. A szétválasztás tulajdonképen ez évben vált befejezett ténnyé. Kath. részről rámutatnak, hogy sok kath. örült a szétválasztásnak, de az öröm nem volt tartós, mert Róma az egyházat minden szabadságától megfosztotta, 14 püspöki széket a saját embereivel töltött be s a gyülekezés jogát elvette tőlük. Nagy az anyagi kár is, mert a pápa az „associations culturel es“ szervezését, melyekre az állam az egyházi javakat akarta átruházni, megtiltotta s így az egyház 400 millió frank vagyontól esett el. A paphiány is aggasztó mértéket ölt. 1909-ben a 26 papnevelő intézetbe 2077 klerikus lépett be, 1910-ben már csak 1011.

De az egyház erejét nem bénitotta meg, mellyel most a modernistákat igyekszik az indexkongregáció, censura, jezsuita sajtó s a besúgások minden eszközével ártalmatlanná tenni. Az antimodernista esküt letették ugyan, de nem tartják magukra nézve kötelezőnek; de egynehányat már megrendszabályoztak. Az állam és az egyház között örökös a surlódás és kellemetlenkedés. Az állam tiltja a katonáknak, hogy felekezeti ifj. egyesületeket látogassanak, a kórházakból az apácákat kiteszi, a tankönyvekből a vallásos vonatkozású dolgokat kihagyatja, mert védekezésre van kényszerítve a klerikálizmus által. A harc legelkeseredettebben az oktatás terén foly. Azért az iskolákból kiszorított hittan tanítására kurzusokat rendeznek. A világi (áll.) iskolákból elcsalogatják a gyermekeket a magán (kath.) iskolákba, melyeknek száma növekszik. Ezért a köztársasági körök az összes iskolák államosítását követelik, egyelőre pedig az állami felügyeletet.

Tömeges kilépés az egyházból Berlinben. A berlini egyházi élet sajnálatos jelensége *az egyházból való tömeges kilépés.* A „Komitee Konfessionslos“ az alsóbb néprétegekben nagy eredménnyel dolgozott. Több nyílvános gyűlést tartottak. Az agitátorok a vendéglőkben asztalról asztalra járva osztogatták a kilépési nyilatkozatokat. Az első gyűlésen 800, a másodikon 300, a harmadikon 150 kilépés történt. De a számok egyúttal e mozgalom megcsappanását is mutatják. Azonban a múlt évben Berlinben 10000 kilépésnél több történt. S a mozgalom kiterjed Nagy-Berlinre is, pl. a szomszédos Köpenickben több száz hívő kilépett. Jatho előadásai kétségtelenül nagy hatással voltak erre a mozgalomra. Ha Jatho Berlinben, Charlottenburgban vagy Schönebergben beszélt, a legnagyobb termek sem voltak elég nagyok arra, hogy hallgatóságát befogadják. És hallgatói túlnyomó többsége lelkesen hódolt elveinek. Azonban ellenmondásokban sem volt hiány.

Új dogma. Újabb jelentések szerint augusztus 15-e van kiszemelve arra, hogy X. Pius pápa szűz Máriának, a mennyország királynőjének testben való mennybemenetelét dogmaként kihirdesse. IX. Pius 1854-ben pronunciálta a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló hittételt. Miután azóta a pápa „csalhatatlan“ lett, zsinat nélkül is kihirdetheti ezt az új hittételt s azután tartozik minden katholikus elhinni, hogy Mária testestül-lelkestül égbe szállt. Egy hiánya ennek a dogmának még van. Mária testben való mennybemenetelének az előfeltétele az, hogy Mária a sírból feltámadott vagy hogy egyáltalán meg sem halt legyen. Míg a két lehetőségnek valamelyike szintén dogmává nem tétetik, addig a dogmaláncolatból egy fontos szem hiányozni fog.

A reformáció 400-adik évfordulója. A reformáció 400 éves évfordulóját a magyar ág. ev. egyház 1917-ben nagy ünnepségekkel fogja megülni és elhatározta, hogy a jubileumnak maradandó emlékeket fog állítani. Az egyház valószínűleg a következő 4 terv megvalósítása mellett fog állást foglalni: 1. Luther-szobrot állítanak közadakozásból a Deák-téren. 2. Megíratják, megfelelő pályadíj kitüzésével, a magyarországi protestántízmus oknyomozó, részletes történetét. 3. Minden egyház létesít 1917-ben helyi egyházfentartási alapot adakozás útján és ezt évről-évre növeli. 4. Az egyetemes egyház alkalmas helyen, pl Budapest külső területén, olyan intézményt állít fel, mely az ev. lelenc-, árva vagy egyébként nyomorgó gyermekeket megmentené, tanítaná.